

VITA DOCUMENTATA

••

ARIENS PRIESTER

*Apostel van
de menswaardige samenleving*

Band 1

VITA

Alphons Ariëns,

1860-1928

Inhoud Band 1

Verantwoording	1
1. Jeugd- en studiejaren van Alphons Ariëns, 1860-1886	4
Ouderlijk gezin	4
Kostschool Rolduc	5
Seminarie Rijsenburg	5
Studie in Rome en verblijf in Italië	6
2. Kapelaan Ariëns aan het front van de arbeidersbeweging, 1886-1901	8
Het Twentse frontgebied	9
Economische ontwikkeling	11
Sociale omstandigheden	12
Confessionele verhoudingen	21
Verkenning, 1886-1889	26
Opmars, 1889-1893	28
Consolidatie en crisis, 1894-1898	35
Achter de linies, 1898-1901..	44
3. Pastoor Ariëns, herder van Katholiek Nederland, 1901-1928	SO
De grote pastoor van het kleine Steenderen " 1901-1908	50
Pastoor van Maarsse en Omstreken, 1908-1926	53
Kruistocht tegen het drankmisbruik	54
Geestelijk adviseur van de katholieke sociale beweging	56
Voorman van de katholieke vrouwenbeweging	58
Motor van de katholieke beweging	59
Profeet in eigen land	62
Emeri taat i n Amersfoort, 1926-1928	63
4. Priester Ariëns: zijn betekenis voor kerk en samenleving in Nederland	6S
Persoon	65
Pionier en profeet.	68
Om de waarde en de waardigheid van de mens	72

5. De geestelijke erfenis van Ariëns	74
Ariëns' bronnen	74
Ariëns erflater	83
Bijlagen: bloemlezing uit publicaties over Ariëns	89

VERANTWOORDING

Het priesterleven van Ariëns ligt in de decennia rond de vorige eeuwwisseling gevouwen. Het is een kanteltijd voor de Nederlandse samenleving: de overgang van een traditionele naar een moderne samenleving, met ingrijpende veranderingen op economisch-sociaal, cultureel en politiek terrein. Ook voor de katholieken was het een periode van kentering en ontluiking, zoals L.J. Rogier, gezaghebbend auteur van de geschiedenis van het Nederlands katholicisme, deze overgangstijd heeft omschreven.¹ In andere publicaties wordt de overgangperiode van de negentiende naar de twintigste eeuw vaak omschreven als een proces van emancipatie voor de Nederlandse katholieken.

Aan Alphons Ariëns wordt een bijzondere rol als pionier en apostel toegekend in deze fase van emancipatie en transformatie: pionier van de arbeidersbeweging en apostel van de kentering.² Onder deze dubbelrol heeft hij geschiedenis gemaakt: in de eerste plaats voor het katholieke volksdeel, maar daardoor ook voor de Nederlandse samenleving in het algemeen. En Ariëns heeft dat zo voorbeeldig gedaan dat hij als een 'held van de katholieken' de Nederlandse geschiedenis is ingegaan. Het is trouwens eigen aan emancipatiebewegingen dat het nageslacht de historische rol van zijn voortrekkers koestert. De herinnering aan hun heroïsche daden wordt levend gehouden door publicaties, monumenten, naamgeving van straten, pleinen, gebouwen en verenigingen. Zo ook in het geval van Ariëns. De katholieke kerk heeft in zijn geval nog een extra mogelijkheid om de nagedachtenis van een persoon te bewaren: de betreffende persoon zalig of heilig te verklaren en daarmee te verheffen tot de eer der altaren.

Een groep Ariëns-vrienden heeft al spoedig na zijn dood het initiatief genomen voor een proces tot zijn zaligverklaring. Om dit proces op gang te brengen werd een Ariëns-cornité in het leven geroepen. Een hele reeks publicaties verscheen over deze priester die door velen als een 'held van de naastenliefde' werd vereerd. Gerard Brom, een van de vurigste vereerders van Ariëns en zelf een voorman uit de katholieke beweging, wijdde een monumentale tweedelige biografie aan zijn held³ Hoe-

1 L.I. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland, 1853-1953*. 's-Gravenhage 1953. Dit gedenkboek is in 1953 bij gelegenheid van de herdenking van honderd jaar bisschoppelijk bestuur in Nederland verschenen.

2 Vgl. L.J. Rogier, *Alfons Ariëns. Apostel en pionier*. 's-Hertogenbosch 1953 (G.G.G.-brochure nr. 683); idem, 'Alfons Ariëns. Apostel van de kentering', in: *Verslag Herdenking honderdste geboortedag pastoor dr. Alfons Ariëns* (Utrecht 1960), p. 9-27.

3 Gerard Brom, *Alfons Ariëns*. Amsterdam 1941, twee delen.

wel niet iedereen evenveel waardering kon opbrengen voor deze biografie, niet alleen omdat Brom zijn held al bij voorbaat heilig verklaarde maar vooral omdat dit ten koste van Ariëns' tegenspelers ging, heeft deze biografie toch weten te bewerkstelligen dat de voorbereidingen voor een zaligverklaringsproces werden getroffen. Op 7 februari 1956 diende prof.dr. L.J. Rogier, in zijn hoedanigheid van voorzitter van het Ariëns-cornité, het officiële verzoek voor een zaligverklaringsproces bij de aartsbisschop van Utrecht in. Twee jaar later, op 3 augustus 1958 en dertig jaar na de dood van Alphons Ariëns, werd de kerkelijke rechtbank voor dit proces geïnstalleerd. Ten behoeve van dit proces zijn vele documenten verzameld en mondelinge getuigen gehoord, hetgeen heeft geresulteerd in een omvangrijke *Positio super causae introductione* die is ingediend bij de Romeinse Congregatie voor de Heiligverklaringen.

In vergelijking met het begin van de procesvoering is intussen een grondige wijziging van de procedure doorgevoerd. Het is de bedoeling dat over het leven van de Servus Dei een dossier (Vita Documentata) wordt samengesteld, bestaande uit een beknopte levensschets (Vita) die wordt ondersteund met documenten, geschriften zowel *over* als *van* de betrokkene (Documenta). Op verzoek van mgr.dr. M.P.M. Muskens, in zijn toenmalige hoedanigheid van procurator van de Causa Ariëns, heeft ondergetekende de opdracht aanvaard het beoogde dossier samen te stellen. Over de aard en omvang van het dossier heeft enige keren overleg plaatsgehad met pater DL Peter Gumpel SJ., als relator van de Causa Ariëns.

Voor de samenstelling van het dossier heeft ondergetekende uiteraard kennis genomen van de talrijke publicaties die over Alphons Ariëns zijn verschenen. De meeste literatuur was reeds geraadpleegd ten behoeve van de uitgave *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland: toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns, 1887-1901* die door ondergetekende is bezorgd (1982). Deze bronnenpublicatie is vooral totstandgekomen op basis van een grondige bestudering van de collectie-Ariëns die in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen wordt bewaard: het archief van de nagelaten handschriften van Ariëns en diens gepubliceerde geschriften. Voor de samenstelling van de Vita Documentata heeft ondergetekende zich opnieuw verdiept in de nalatenschap van Ariëns en in de publicaties die sedertdien over hem zijn verschenen.

Bij de samenstelling van het dossier heeft ondergetekende zich enerzijds laten inspireren door het bestaande beeld van Ariëns in de literatuur als apostel en pionier van de emancipatie van de Nederlandse katholieken, en anderzijds is getracht dit beeld te herbronnen door de persoon van Ariëns en zijn werk te plaatsen in het histo-

risch perspectief van de opbouw van de moderne samenleving. Heeft hij na de voltooiing van de sociale en katholieke emancipatie nog een uitsluitend historische betekenis? Kan zijn voorbeeld een bron van inspiratie zijn voor toekomstige generaties? Is dat misschien zijn meta-emancipatorische boodschap als 'apostel van de menswaardige samenleving'? Dat zijn de vragen die als leidraad hebben gediend bij de samenstelling van dit dossier.

De Vita Documentata omvat drie banden.

De eerste band betreft de 'Vita', bestaande uit de beschrijving van leven, werk en betekenis van Alphons Ariëns (1860-1928).

Vooraf omdat er in de loop der jaren al veel wetenschappelijke en populariserende publicaties over Ariëns zijn verschenen, is deze levensbeschrijving bewust beknopt gehouden. Zij volgt de drie hoofdperiodes uit het leven van Ariëns: zijn jeugd- en studiejaren, de kapelaansjaren in Enschede, en de pastoorstijd in Steenderen en Maarssen. Aan de Enschedese jaren is de meeste aandacht besteed, omdat dit de cruciale periode van zijn leven is geweest, letterlijk en figuurlijk het pièce de résistance voor zijn werk. In die jaren zijn de fundamenten gelegd voor zijn levenswerk en op die fundamenten heeft hij in de latere fase voort- en uitgebouwd. Tot besluit van de levensschets wordt een poging gedaan de betekenis van Ariëns voor kerk en samenleving te duiden. Aansluitend wordt een analyse gegeven van de geestelijke nalatenschap van Ariëns. De 'Vita' is gedocumenteerd met een beperkte selectie van fotocopies uit publicaties die over Ariëns verschenen zijn.

De twee andere banden bevatten documenten van de hand van Ariëns zelf.

Onder de titel 'Pionier van de katholieke arbeidersbeweging, 1889-1901' zijn in band 2 'Documenta' opgenomen uit de Enschedese jaren. Het betreft een selectie uit de bovengenoemde publicatie *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging*.

Voor de derde band, met de titel 'Profeet van de emancipatie, 1888-1928' is een keuze gemaakt uit de talrijke publicaties die Ariëns heeft geschreven over kernproblemen op het hoofdterrein van zijn activiteiten: naast de katholieke-sociale beweging in het algemeen en de arbeidersbeweging in het bijzonder, zijn dat de strijd tegen het drankmisbruik, de stimulering van de vrouwenbeweging en de ontwikkeling van het katholieke geloofsleven.

Aan deze drie banden zijn de volgende boekwerken als bijlagen toegevoegd:

1. *Inventaris en bibliografie van de Collecte Ariëns.*
2. *Ultraiecten. Beatificationis et Canonizationis Servi Dei Alfonsi M Ariëns, sacerdotis saecularis Tertii Ordinis Franciscalis Sodalitatis (1860-1928), Positio super causae introductione.*
3. *Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland: toespraken, brieven en artikelen van Alphons Ariëns, 1887-1901*

Jan Roes,
Nijmegen, 28 juli 1998.

1. JEUGD- EN STUDIEJAREN VAN ALPHONS ARIËNS, 1860-1886

Ouderlijk gezin

Alphonse Marie Auguste Joseph Ariëns werd op 26 april 1860 te Utrecht geboren. Phons was het vijfde kind van Adriaan Willem Karel Ariëns en Antonia Christina Elisabeth Povel. Het echtpaar Ariëns-Povel kreeg acht kinderen; evenveel zonen als dochters. Zijn vader, die geboortig was uit Venlo en in Utrecht rechtsgeleerdheid had gestudeerd, had zich als advocaat in deze stad gevestigd. Zijn moeder stamde uit een Amsterdamse koopmansfamilie. Hoewel immigré's in Utrecht, waren beide ouders actieve katholieken in deze voorpost van de katholieke emancipatie. In de toenmalige kerkelijke verhoudingen was dat feit niet zonder betekenis, te meer omdat Utrecht sinds de instelling van het bisschoppelijk bestuur en de daarop gevolgde protestantse reactie in de Aprilbeweging van 1853 een stad was waar de katholieken spitsroeden moesten lopen. Als advocaat was mr. Ariëns nadrukkelijk betrokken bij de verdediging van de kerkelijke belangen in Utrecht. Hij behoorde ook tot de oprichters van de Sint Vincentiusvereniging en was de eerste jaren ook voorzitter.

Wat voor jongen de kleine Phons is geweest, is niet bekend. Wel weten we dat hij in braaf katholiek gezin is opgevoed. Vader Ariëns stond bekend als een rechtvaardige maar ook strenge man, die zijn kinderen van jongsaf vooral ook discipline en soberheid bijbracht. Mevrouw Ariëns daarentegen beantwoordde veeleer aan het beeld van de zachte en lieve moeder, die de kinderen in de geest van genegenheid en katholieke vroomheid opvoedde. Zij was echter nogal ziekelijk van aard, en mede daarom werden de kinderen al op jonge leeftijd naar kostschool gestuurd, hetgeen trouwens beslist geen uitzondering was in de hogere katholieke kringen van die tijd. Bij gebrek aan adequate onderwijsmogelijkheden in de directe omgeving moesten zij voor het voortgezet onderwijs veelal elders volgen.

Phons Ariëns is opgegroeid in de jaren zestig, een decennium waarin zich zowel voor de 'lokale kerk' van Nederland als voor het centrum van de wereldkerk in Rome ingrijpende ontwikkelingen voltrokken hebben. In deze jaren is niet alleen de schoolstrijd begonnen, mede ten gevolge van de encycliek 'Quanta Cura' en de Syllabus Errorum, maar het is ook de tijd van de zouaven die in groten getale naar Rome trokken om daar de paus te verdedigen. De jaren zestig betekenden dan ook voor de Nederlandse katholieken een periode waarin het ultramontanisme de boventoon ging voeren in. Op het Vaticaans Concilie werd die beleidsmatige en emotionele verbondenheid met Rome leerstellig verder vastgeklonken. De jonge Alphons Ariëns

is dan ook van jongsaf en vooral van huis uit vertrouwd geweest met een groeiend Rooms- Katholiek zelfbewustzijn.

Kostschool Rolduc

Na zijn eerste communie die, zoals toen nog te doen gebruikelijk was, Phons Ariëns op tienjarige leeftijd deed, verruilde hij in 1870 de lagere school in zijn vaderstad Utrecht voor het internaat in het Limburgse Rolduc. Sinds die tijd is hij grotendeels buiten het gezin opgegroeid en opgevoed. Een uitgebreid gezins- en familieleven heeft Alphons Ariëns dan ook niet gekend, ook al omdat zijn beide ouders op betrekkelijk jonge leeftijd zijn overleden: zijn moeder in 1880 en zijn vader drie jaar later.

In Rolduc bleek de jonge Ariëns een buitengewoon begaafde leerling te zijn, niet alleen wat leren betreft, maar ook op het gebied van sport, toneel, sociale vaardigheden. Vanwege zijn jongensachtige springerigheid en lenigheid had hij van zijn medeleerlingen al gauw de bijnaam 'de vlo' gekregen. In het gangbare systeem van 'prijsuitreikingen' heeft hij heel de humaniora-opleiding door in de meeste vakken steeds de hoogste prijzen behaald. Behalve om de kennis en de vorming was Rolduc ook een kweekplaats van katholieke voormannen. De oud-leerlingen van deze gerenommeerde kostschool vormden een 'Old Boys Network' van wie er heel wat een rol van betekenis hebben gespeeld de katholieke emancipatie van de tweede helft van de negentiende eeuw. Ariëns heeft bij zijn latere activiteiten hiervan geregeld de vruchten kunnen plukken.

Aan het einde van zijn humaniora-opleiding stond de jeugdige Ariëns voor de keuze van zijn toekomstig beroep. Lange tijd heeft hij gearzeld tussen het priesterschap en een juridische loopbaan. Hoewel het voor de hand lag dat hij het advocatenkantoor van zijn vader zou voortzetten, en zijn vader dit ook graag gezien zou hebben, voelde Phons zich uiteindelijk toch het meest geroepen om priester te worden. Voor dat doel zette hij zijn verblijf in Rolduc nog twee jaar voort voor het volgen van de filosofie-opleiding.

Seminarie Rijsenburg

Van 1878 tot 1882 studeerde Ariëns theologie aan het aartsbisschoppelijk groot-seminarie Rijsenburg. Het niveau van de seminarie-opleiding was in die periode nauwelijks van een wetenschappelijk gehalte. Eén belangrijke uitzondering moet hier echter gemaakt worden: dr. Herman Schaepman die kerkgeschiedenis doceerde, maar die eigenlijk in deze jaren de grote bezieler was van de toekomstige clerus van het aartsbisdom en de studenten het strijdbaar bewustzijn van een emancipatoire taak

bijbracht. 'Credo pugno' was zijn devies dat hij ook de studenten voorhield. Schaepman zelf rekende Ariëns ook zeker tot de veelbelovende leerlingen die zijn lessen in praktijk zouden brengen.

Op de ontwikkeling van de diocesane priester-spiritualiteit en discipline, een eigen 'corporate identity' zou men het ook kunnen noemen, werd in de seminarievorming grote nadruk gelegd. Daar heeft Ariëns ook voor het eerst van nabij kennis gemaakt met de eigen kenmerken van de clergé van het aartsbisdom Utrecht. Vanwege zijn intellectuele en andere capaciteiten genoot hij bij zijn medestudenten weliswaar een hoog aanzien, maar tegelijk was hij als typische representant van de stedelijke burgerij een buitenbeentje in een milieu waar de agrarisch-ambachtelijke herkomst domineerde.

Op 15 augustus 1882 werd Alphons Ariëns in de kapel van het seminarie Rijsenburg tot priester gewijd. Omdat hij slechts 22 jaar oud was en derhalve niet de kerkrechtelijk vereiste leeftijd bezat, had hij dispensatie moeten aanvragen. Wegens ziekte was mgr. Andreas Ignatius Schaepman, aartsbisschop van Utrecht, niet in staat de wijding te verrichten; zijn taak werd waargenomen door de missiebisschop mgr. H.J.A.P. van Ewijk OP, apostolisch vicaris van Curaçao. Phons heeft het vooral betreurd dat zijn moeder, aan wie hij zijn roeping tot het priesterschap naar eigen zeggen vooral te danken had, de wijding van haar zoon niet meer heeft mogen beleven; zij was twee jaar voordien overleden.

Studie in Rome en verblijf in Italië

De buitengewoon talentrijke en bovendien nog zeer jeugdige neomist werd na zijn priesterwijding in de gelegenheid gesteld zijn theologische en filosofische studies in Rome voort te zetten, zij het ook voor eigen rekening. Dankzij het feit dat hij uit een redelijk gegoede familie stamde, kon hij zich dit veroorloven. In oktober 1882 vertrok hij naar de Eeuwige Stad, samen met twee andere studenten. Nog geen half jaar later bereikte hem in Rome het droevige bericht dat zijn vader plotseling was overleden.

Het kon blijkbaar niet meer achterhaald worden, wat Alphons Ariëns precies in Rome heeft gestudeerd. Aanvankelijk was het de bedoeling dat hij kerkelijk recht zou doen, conform de wens van de seminariepresident Van de Burght, die zelf dit vak doceerde. Eenmaal in Rome, schreef Ariëns zich in aan het Sint Thomas van Aquino-college van de dominicanen, de latere Minerva-universiteit. Vermoedelijk heeft hij inderdaad enige tijd colleges in het kerkelijk recht gevolgd, maar is hij na enige tijd 'omgezwaard' naar dogmatische theologie. Op 14 juni 1885 is hij in elk geval aan genoemde universiteit gepromoveerd tot doctor in de theologie. In de geest

van de encycliek 'Aeterni Patris' die paus Leo XIII in 1879 had uitgevaardigd en waarin de leer van Thomas van Aquino was aanbevolen als filosofische grondslag voor de katholieke levens- en wereldbeschouwing, heeft Ariëns zich waarschijnlijk vooral verdiept in het (neo)thomisme. Zonder dat hij in zijn latere geschriften als een uitgesproken neothomist naar voren komt, blijkt minstens impliciet dat deze filosofische vorming hem in een periode van de kerkgeschiedenis, toen het thomisme het heersende denkkader vormde voor de maatschappelijke en politieke relevantie van het katholicisme, ook goed van pas is gekomen bij de koersbepaling van de Nederlandse katholieken op weg naar de moderne samenleving.

Na het behalen van de doctorsgraad bleef Ariëns nog een jaar in Rome. Deels heeft hij die tijd benut om zijn filosofiestudie voort te zetten en heeft zelfs het plan gekoesterd ook in deze discipline te promoveren, maar hij heeft vooral ook de gelegenheid te baat genomen om land en volk van Italië te leren kennen. "Rome heeft me ontdooid", zou hij later meermalen van zichzelf getuigen.¹ Daarmee heeft hij tot uitdrukking willen brengen dat hij in deze jaren een ander mens is geworden, die geleerd heeft meer te zien dan de kerktorens in het Nederlandse landschap. In ieder geval is hij in deze jaren een 'Italofiel' geworden, zoals hij zichzelf noemde toen hij als verslaggever voor het dagblad *De Tijd* in 1888 onder het pseudoniem 'Pellegrino' schreef over de pelgrimsreis die een groep Nederlandse katholieken dat jaar maakte naar Rome.

Op een van zijn talrijke rondreizen door Italië heeft hij ook een bezoek gebracht aan de bij zijn leven reeds als een heilige vereerde priester Don Bosco, stichter van de Salesianen. Bij die gelegenheid maakte hij ook kennis met diens medewerker Don Rua. Ariëns stelde zich op de hoogte over hun vormen van sociaal apostolaat in Turijn, met name onder de jeugd. In bovengenoemd reisverslag maakte hij daar ook uitvoerig melding van. In zijn latere sociale activiteiten heeft hij zich mede door deze ervaringen laten inspireren. Op Sicilië daalde hij in de zwavelmijnen af, om er van nabij de onmenselijk zware arbeid te leren kennen. Volgens Ariëns' eigen getuigenis zijn deze ervaringen van beslissende betekenis geweest voor zijn later leven, met name ook in sociaal opzicht.

¹ Interview met Alphons Ariëns, in: *Het Centrum*, 25 juni 1910.

2. KAPELAAN ARIËNS AAN HET FRONT VAN DE ARBEIDERSBEWEGING, 1886-1901

Na zijn terugkeer uit Rome werd Alphons Ariëns op 30 september 1886 benoemd tot kapelaan van de parochie Sint Jacobus de Meerdere te Enschede. De jonge priester-doctor beweerde verheugd te zijn met deze aanstelling in het centrum van de Twentse katoenindustrie. Bij het toenmalige kerkelijke benoemingsbeleid is het overigens uitgesloten dat hij zelf enige invloed op deze benoeming heeft uitgeoefend. Waarom de aartsbisschop van Utrecht deze wetenschappelijk opgeleide, in Rome gevormde priester heeft benoemd in een onaanzienlijke functie in een uithoek van het diocees, is onverklaarbaar en zal bij gebrek aan documenten voorgoed in de onnaspeurlijke raadsbesluiten van de Utrechtse Maliebaan verborgen blijven. Zelfs al heeft mgr. P.M. Snickers voor een bisschop uit die tijd een meer dan normale interesse voor sociale problemen gekoesterd, dan nog is het weinig aannemelijk dat de benoeming van kapelaan Ariëns in Enschede (mede) door sociaal-politieke motieven is gegeven.

Indien niet Ariëns zelf, dan toch waren zijn familieleden, vrienden en collegae verrast door deze onverwachte benoeming. In zijn naaste omgeving toonde men er zich zelfs teleurgesteld, zo niet verontwaardigd over. Voor deze begaafde priester zag men een meer passende kerkelijke carrière weggelegd, als professor aan het groot -seminarie of in het bestuur van het bisdom. Aan een dergelijke verkwisting van talenten zou daarom wel spoedig een einde komen, zo veronderstelde men. Maar dr. Ariëns bleef bijna vijftien jaar gewoon kapelaan in Enschede. Niettemin is hij in deze periode geworden tot een figuur van nationale betekenis, en dat vooral op sociaal gebied. Als grondlegger van de (katholieke) arbeidersbeweging heeft hij in deze jaren bekendheid verworven tot ver buiten Enschede en Twente, en ook buiten het katholieke erf. In het verlengde van de katholieke sociale beweging heeft Ariëns tijdens zijn kapelaansjaren de Nederlandse katholieken bovendien bijgebracht, dat het alcoholisme georganiseerd bestreden moest worden.¹

Tijdens de Enschedese periode is er enige malen sprake van geweest dat Ariëns een andere functie of positie zou krijgen. Al in zijn eerste kapelaansjaren is hij benaderd om hoofdredacteur te worden van het dagblad *De Tijd*. In het belang van de opkomende arbeidersbeweging heeft hij hiervan echter afgezien. Eveneens in het belang van de arbeidersbeweging is er sprake van geweest om hem hiervoor geheel vrij

Vgl. Gerard Brom, *De Nieuwe Kruistocht. Drankweergeschiedenis van Rooms Nederland, 1895-1907*. Helmond 1909.

te stellen, maar deze scheiding tussen sociale en pastorale arbeid kwam de aartsbischoep ongewenst voor.¹ Zoveel aanzien heeft Ariëns vanuit Enschede in katholiek Nederland weten te verwerven, dat Schaepman hem - ondanks scherpe tegenstellingen - als zijn opvolger in de Tweede Kamer gewenst zou hebben.?

In de vijftien jaar die Alphons Ariëns als kapelaan van de Sint Jacobusparochie in Enschede werkzaam is geweest, kan men wat zijn sociale activiteiten betreft enkele fasen en aspecten onderscheiden. De eerste drie jaren, van 1886 tot 1889, heeft hij hoofdzakelijk gebruikt om zich te oriënteren in zijn nieuwe functie en om zich op de hoogte te stellen van de leefwereld en sociale omstandigheden van zijn parochianen. De volgende vier jaren, tot de oprichting van de Diocesane Bond van RK. Werkliedenverenigingen in het aartsbisdom Utrecht in het najaar van 1893, is hij de grondlegger geweest van de arbeidersorganisaties in Enschede en in de rest van Twente. In de periode daarna, tussen 1893 en 1898, lag zijn vruchtbaarste periode als sociaal en katholiek voorman. Door het succes van zijn sociale pionierswerk heeft Ariëns ook buiten Twente bekendheid gekregen. Mede door deze bekendheid werden zijn activiteiten voortaan met argusogen bekeken en kwam hij in deze periode meer onder kritiek te staan. In zijn laatste Enschedese jaren (1898-1901) heeft hij zich dan ook gaandeweg als adviseur achter de linies van de sociale beweging teruggetrokken.

Het Twentse frontgebied

Sinds anderhalve eeuw is de sterk op tradities gebaseerde Twentse samenleving onder zware druk komen te staan ten gevolge van ingrijpende economische en sociale veranderingen. Het is opmerkelijk dat de omvorming die dit gewest in de negentiende en twintigste eeuw heeft doorgemaakt, nog zo goed als geheel buiten het blikveld van de beroepshistorici is gebleven.² Weliswaar zijn aan bepaalde aspecten en details meer of minder uitvoerige onderzoekingen gewijd, waarvan de resultaten met name zijn gepubliceerd in de *Textiel-historische bijdragen*,³ maar systematische studies

¹ Vgl. Brom, J, p. 202-203.

² Vgl. Brom, 11, p.33.

³ Wel zijn er door amateurhistorici enige verdienstelijke publicaties verzorgd over de geschiedenis van Twente en Enschede. Te vermelden zijn met name: L.A. Stroink. *Stad en Land van Twente*. Hengelo 1962; A. Benthem Gz., *Geschiedenis van Enschedé en zijne naaste omgeving*. Enschede 1921, tweede druk.

Door het ontbreken van adequate voorzieningen op het gebied van met name de archieven en - in mindere mate - bibliotheken is het voor een onderzoeker overigens niet steeds even eenvoudig aan het vereiste historische bronnenmateriaal voor de Twentse geschiedenis te komen.

⁴ Waardevol zijn in het bijzonder de bijdragen: H.D. Grobben, 'Sociale conflicten en sociale organisatie in de Twentse textielindustrie (1800/60-1912)-. nr. 12. (1970). p. 36-78 en nr. 13, (1971). p. 38-75; F. Brouwer en M. van Eijndhoven, 'Fabrieksarbeiders in de Twentse textiel, 1890-1914', nr. 22, (1981), p. 83-116; E.J. Fischer. 'De ontwikkeling van de Twentse katoenindustrie en de toename van de arbeidsproductiviteit tussen 1800 en 1930', nr. 22, (1981). p. 3-39.

zijn nog niet verricht. Hoe fragmentarisch ook van opzet, uit de verrichte detailstudies reeds tekent zich in de Twentse geschiedenis van de twee laatste eeuwen het klassieke beeld van een ontwikkelingsgebied af.

Het historisch verzuim wordt ten dele gecompenseerd door een aantal sociografische en sociologische studies die voor en na de tweede wereldoorlog zijn verschenen over diverse aspecten van de Twentse samenleving in het algemeen en Enschede meer in het bijzonder.¹ De sociaal-wetenschappelijke interesse voor deze regio werd behalve door hardnekkige economische en sociale crises met name ook ingegeven door specifiek Twentse achtergronden die dit gebied tot 'voer voor sociologen' maakten. Unaniem komen de auteurs tot de bevinding dat Twente een gewest is met een geheel eigen karakter, waardoor het zich in meerdere opzichten onderscheidt van andere streken in Nederland. Die 'eigenheid' komt op verschillende wijzen en terreinen tot uiting. De dualistische kenmerken van deze samenleving hebben de meeste aandacht getrokken van de diverse onderzoekers.

Met name constateerde men een dialectische verhouding tussen het hangen aan tradities enerzijds en de noodzaak tot moderniseren anderzijds. Daarnaast werd opgemerkt dat het aloude natuurfatalisme van de Twentenaren in de loop van de negentiende eeuw had plaats gemaakt voor een sociaal fatalisme. Ariëns arriveerde als kapelaan in Enschede op een moment dat de spanningen die deze schijnbaar tegenstrijdige tendenzen met zich mee brachten naar een climax groeiden. Gedurende de laatste decennia van de vorige eeuw verkeerde heel Twente maar met name Enschede midden in een ingrijpend proces van omvorming, in het bijzonder op sociaal-economisch gebied. Naast Ariëns' persoonlijke kwaliteiten zijn het vooral ook deze omstandigheden geweest die hem hebben doen groeien in zijn rol van (katholiek-)sociaal emancipator. Om de in dit boek opgenomen documenten te kunnen plaatsen in hun historische context is het noodzakelijk de positie van Ariëns te onderkennen in de situatie van Twente aan het eind van de vorige eeuw. Ook al beperkte hij zijn optreden beslist niet tot dit gebied, toch is zijn sociale pionierswerk zowel naar inhoud als naar vorm van specifiek Twentse oorsprong. De ervaringen die hij in deze smeltkroes van traditie en modernisering opdeed, sloten zeer wel aan bij de eisen van een katholiek-sociale beweging. Twente heeft als zodanig een laboratoriumfunctie

In chronologische volgorde: A. Blonk. *Fabrieken en mensen. Een sociografie van Enschede.* [Enschede 1929]; F. van Heek. *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit.* Leiden 1945; F. Smits. *Kerk en stad. Een godsdienst-sociologisch onderzoek met inbegrip van een reigiografie van de industriestad Enschede.* 's-Gravenhage 1952; M.W. Heslinga. *Twentse textielarbeiders. Een sociografische schets.* Utrecht 1954; F.B.M.G. van Ditzhuyzen, *Sociale wetgeving in verband met het karakter van een Twentse bevolkingsgroep.* Lochem 1955; Th. J. IJzerman, *Beroepsaanzien en arbeidsvoldoening met betrekking tot de arbeidsvoorziening in de Twentse-Achterhoekse textielindustrie.* Leiden 1959.

kunnen vervullen voor katholiek Nederland, met Alphons Ariëns aan het hoofd.

Economische ontwikkeling

Hoe afgelegen Twente in geografisch en cultureel opzicht nog was rond het midden van de vorige eeuw, economisch gezien ontwikkelde het zich tot een voorpost van Nederland. Door de industriële revolutie is dit gebied tussen 1800 en 1900 grondig van aanzijn veranderd. Het weven was een traditionele vorm van Twentse huisnijverheid. Op dit neven beroep waren in de achttiende eeuw steeds meer boerenfamilies aangewezen geraakt om in het levensonderhoud te voorzien, als aanvulling op de karige middelen van bestaan in de landbouw. De organisatie van deze huisnijverheid was goeddeels in handen van kooplieden, de zogenaamde 'fabriqueurs' of 'Verleger' die het weven in opdracht lieten uitvoeren. Van oudsher gewend aan een stelsel van horigheid schikte de Twentse boer zich betrekkelijk gemakkelijk in dit 'eigentijdse' systeem van afhankelijkheid, zelfs wanneer zijn hele gezin was veroordeeld tot sla-venarbeid aan het weefgetouw. Aan het begin van de negentiende eeuw werd de Twentse volkshuishouding gekenmerkt door deze gemengde bedrijvigheid: een overwegend agrarische bevolking met een wijdvertakte huisnijverheid, In de loop van de eeuw heeft zich uit deze huisnijverheid via het manufactuurstelsel een moderne textielindustrie ontwikkeld, in die mate zelfs dat aan het eind van de eeuw Twente tot de meest geïndustrialiseerde gebieden van Nederland behoorde.

De economische omwenteling voltrok zich voor een belangrijk deel al in de jaren zestig van de vorige eeuw. Ondanks de malaise van de volgende decennia (1870-1890) wist de Twentse katoenindustrie zich ook in die jaren redelijk te handhaven. De kapitalistische doorbraak kwam evenwel pas in de periode van hoogconjunctuur van 1890 tot 1910. Onlangs heeft E.J. Fischer in een studie over de "ontwikkeling van de Twentse katoenindustrie en de toename van de arbeidsproductiviteit tussen 1800 en 1930" enige cijferreeksen gepubliceerd die uitermate verhelderend zijn voor de industriële revolutie die in Twente heeft plaats gevonden. Deze cijfers verschaffen een duidelijk inzicht in de omvang van de transformatie van de Twentse textiel-nijverheid in honderd jaar tijds. De verhouding tussen de aantallen spinnen en weef-getouwen enerzijds en de aantallen arbeiders (spinners en wevers) anderzijds vormen samen met de cijfers over handkracht en stoomkracht de basisgegevens.'

De bedrijfsgrootte van een fabriek in de katoenindustrie wordt gewoonlijk uitgedrukt in het aantal spinnen (spindels) en (weef)getouwen, dat in de spinnerijen resp. weverijen stond opgesteld. De technische procédés in de textielnijverheid zijn in de loop van de negentiende en twintigste eeuw sterk verbeterd. Instructieve informatie hierover biedt het Twents-Gelders Textielindustrie-museum in Enschede. Verhelderend voor de geschiedenis van de textielindustrie en de arbeidsomstandigheden in deze tak van nijverheid is met name ook de catalogus *Hun leven, hun*

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw ontwikkelde Enschede zich tot de exponent van de economische expansie in Twente. De overheersende positie die deze fabrieksstad sinds 1860 heeft verworven komt duidelijk naar voren uit de vergelijking van de aantallen spinnen en weefgetouwen in Enschede met die in enkele andere fabrieksplaatsen.

Sociale omstandigheden

De expansieve groei van de textielnijverheid vereiste niet alleen een groot reservoir aan arbeidskrachten, maar vroeg ook om een nieuw slag arbeiders. Het een en het ander resulteerden in een grondige omvorming van de traditionele sociale verhoudingen. Werkgevers en werknemers die in het Verlagsysteem nog *herkenbare* gemeenschappelijke belangen vertegenwoordigden groeiden in het anonieme fabriekstelsel uit in tegenovergestelde klassen van ondernemers en loonarbeiders. De sociale omstandigheden van de arbeiders verslechterden zowel in de directe arbeidssituatie als in het woonmilieu tot een voor Nederland ongekend laag peil. Het arbeidersvraagstuk als begeleidend verschijnsel van het kapitalisme liet in Twente in alle duidelijkheid zien welke prijs moest worden betaald voor de overgang naar de moderne economische tijd.

Het doel van de mechanisatie en de bijbehorende schaalvergroting was gericht op een verhoging van de productiviteit. Een indicatie van de voortdurend opgevoerde inspanning die werd gevegd, vindt men in het aantal spinnen of getouwen dat een arbeider moest bedienen. Op de handspinnmolen hield een spinner ongeveer twintig spinnen draaiende. In de stoomspinnerij kon hij rond 1860 reeds 60 spinnen bedienen, een aantal dat opliep tot ongeveer 160 omstreeks 1900. Een geoefende wever bediende in deze periode over het algemeen twee getouwen, indien hij kon beschikken over een of meer hulpen dan stond hij ook wel op vier of zelfs zes getouwen.¹ Deze intensivering van de arbeid resulteerde in een aanzienlijke stijging van de productiviteit. De stijging van de productie per spil was zelfs uitzonderlijk hoog. Wat de weverijen betrof nam de productie per getouw vooral in de laatste decennia van de vorige eeuw sterk toe. Wat in deze cijfers niet is uitgedrukt, maar evenzeer onder de noemer van een hogere arbeidsproductiviteit kan worden gebracht, dat is de verbetering van de kwaliteit van de geproduceerde garens en stoffen.

Over de voorwaarden waaronder deze arbeid verricht moest worden zijn wij rede-

??

werk. Getuigenissen uit de textielwereld, 1900-1950, die in 1981 is verschenen ter gelegenheid van een tentoonstelling in het Belgische Gent over dit thema.

¹ V gl. Fischer, 'Twentse katoenindustrie', p. 20-23.

lijk goed geïnformeerd door de arbeidsenquête van 1890.¹ Aan de betaling van het loon per geleverd stuk - berekend naar maat, gewicht of hoeveelheid - was de thuiswerkende textiel werknemer vanuit het Verlagsysteem gewend. In de fabriek kreeg dit stelsel van stukloon echter een geheel andere werking. Het werd de industriële zweep die over de arbeiders werd gelegd om vergroting van de productie te bereiken. Deze zweep werkte des te effectiever, omdat hij gehanteerd werd door uit de arbeiders gerecruteerde bazen, die weliswaar een vast minimumloon hadden maar daar bovenop zeer aanzienlijke premies konden verdienen afhankelijk van de omvang en kwaliteit van de productie.² Spinners en wevers hadden op hun beurt gewoonlijk weer een of meer personen in dienst voor het verrichten van bepaalde werkzaamheden, die veelal rechtstreeks door hen betaald werden en bijgevolg ook op het verdiende stukloon waren aangewezen. Of het krap bemeten loon gehaald kon worden was behalve van de bedrevenheid van de werknemers in hoge mate afhankelijk van de kwaliteit van de grondstoffen en hun regelmatige aanvoer alsook van de beschikbare machines en hun staat van onderhoud.

Om deze lonen te kunnen verdienen moesten de arbeiders in 1890 per week gemiddeld zes dagen van elf uur werken, mannen zowel als vrouwen en kinderen vanaf twaalf jaar.³ De rusttijden bedroegen in de meeste fabrieken een of anderhalf uur per dag. Naar gelang van het soort werk verschilden de omstandigheden waaronder gewerkt moest worden, maar in vele gevallen vormden deze op de kortere of langere duur een bedreiging voor de gezondheid, hetzij door de meer en minder ernstige bedrijfsongevallen die zich regelmatig voordeden hetzij door het ongezonde milieu van stof, geraas of vochtige warmte, dan wel door het verrichten van bepaalde werk-

Verslag van de tweede afdeling der Staatscommissie van Arbeidsenquête. Het zou te ver voeren in het bestek van deze inleiding uitvoerig in te gaan op alle onderdelen; niet meer dan een zeer globale schets van de arbeidsomstandigheden kan hier worden geboden. Voor degene die zich nader wil informeren biedt dit Verslag uitermate waardevolle gegevens, evenals natuurlijk de enquête zelf. Helaas zijn deze primaire bronnen voor de sociale geschiedenis slechts in een beperkt aantal beschikbaar.

2 In het *Verslag Arbeidsenquête 1890* (p. 6) wordt het met zoveel woorden gezegd, dat het stukloon gecombineerd met het premiestelsel voor de bazen "diende om de arbeiders voort te zweepen opdat de bazen veel kunnen afleveren"

3 De arbeidsduur vertoonde in 1890 een licht dalende tendens, niet in de laatste plaats omdat sommige werkgevers begonnen in te zien dat de kwaliteit van het werk leed onder een al te lange werkdag. Vergeleken bij de toestand tijdens en kort na de handweverij waren de werktijden zelfs zeer aanzienlijk verkort blijkens de arbeidsenquête. In sommige fabrieken werden kinderen pas vanaf hun dertiende of veertiende jaar toegelaten. In die fabrieken waar herhalingsonderwijs verplicht was, volgden de kinderen dit in werktijd. In Enschede was dit onderwijs voor kinderen van twaalf tot zeventien jaar verdeeld in vijf klassen: de eerste klas tien uur per week, de tweede klas acht uur, de derde en vierde klas zes uur en de vijfde klas vier uur. Vgl. *Verslag Arbeidsenquête 1890*, p. 12 en 30.

zaamheden die tot beroepsmisvormingen leidden.'

Aan wettelijke voorschriften op dit gebied ontbrak het nog zo goed als geheel en uit vrije wil waren de fabrikanten weinig geneigd tot het aanbrengen van verbeteringen. Voorzover er fabrieksreglementen bestonden hadden deze vrijwel uitsluitend betrekking op het handhaven van orde en regelmaat, zoals aanvangstijden, schoonhouden van machines, tegengaan van vechtpartijen en dergelijke, ten einde de productie te verzekeren. De bazen, die zo nodig strenge boetes konden opleggen, waren over het algemeen verantwoordelijk voor het naleven van deze regels. Het schrikbewind van willekeur dat hiermee kon worden uitgeoefend, vormde een van de meest voorkomende grieven van de arbeiders. Bij ziekte of ongeval dienden de werknemers over het algemeen zelf voor vervanging te zorgen, wilden ze tenminste niet alle inkomsten derven. In geval van langdurige of blijvende ziekte dan wel invaliditeit waren er geen of minimale voorzieningen; voor de oude dag - indien men deze al bereikte - evenmin.

Van huis uit was textielarbeid gezinswerk, waaraan man, vrouwen kinderen hun part leverden. Met de verplaatsing van de textielnijverheid naar de fabrieken is een groot deel van de vrouwen- en kinderarbeid meegegaan. Door de mechanisatie waren de mogelijkheden voor het benutten van deze arbeidskrachten zelfs gunstiger geworden.² Door de kindwet van Van Houten was in 1874 fabrieksarbeid verboden voor kinderen beneden twaalf jaar. Vrouwen echter voorzagen voor een zeer aanzienlijk deel in de behoefte aan arbeidskrachten in de Twentse textielindustrie. Per plaats deden zich aanmerkelijke verschillen voor, maar over geheel Twente ging het om een tamelijk constant aandeel van ongeveer 36%. Dit percentage lag ruim boven het landelijk cijfer van 24,5% vrouwelijke arbeidskrachten in de textielindustrie in 1889 en 29,1 % in 1899. Weliswaar was het contingent gehuwde vrouwen betrekkelijk gering, maar niettemin spande de Twentse vrouw landelijk gezien ook hier de kroon."

In de arbeidsenquête komen hiervan schrijnende voorbeelden aan het licht, zoals de vergroeiingen aan de ruggegraat van de meisjes die in de spinnerijen aan de throstlemachines werken, de ernstige benauwdheid ten gevolge van het inlaten van hete stoom in de weverijen in verband met de verwerking van het goed, de beroepsdoofheid van de wevers ten gevolge van het oorverdovende lawaai in de weverijen, de lichamelijke gevolgen van het schoonmaken van te hete stoomketels, en van de letterlijk adembenemende stofontwikkeling in de kras- alias duivelskamer. Over het frequente euvel van het uitschieten van de weefspoelen merkt het verslag op: "Het veroorzaakt vaak kleinere verwondingen op wangen en aangezicht, betrekkelijk niet veel ernstige ongelukken. Treft echter de spoel het oog, dan is dit er niet zelden mee gemoeid". Vgl. *Verslag Arbeidsenquête 1890*, p. 12,52-58.

² Naar het oordeel van een fabrikant was de arbeid van vrouwen en kinderen in fabrieken belangrijk toegenomen "sedert de krachtsinspanning de plaats geruimd had voor zorg en intelligentie". Vgl. *Verslag Arbeidsenquête 1890*, p. 12.

³ Brouwer en Van Eijndhoven, 'Fabriekarbeidsters', p. 88-95.

Het opvallend lage percentage gehuwde vrouwen dat in Hengelo in de textiel-industrie werkzaam was, was het gevolg van een overeenkomst tussen de plaatselijke fabrikanten om geen gehuwde vrouwen aan te nemen, hierin gesteund door de burgerlijke en kerkelijke overheden. Niet alleen hier maar ook elders werd de arbeid van gehuwde vrouwen als zeer nadelig beschouwd voor de betreffende gezinnen, want van zulke huishoudingen gold in de regel "zoo gewonnen, zoo geronnen". Niettemin vond men het ongewenst om arbeid van gehuwde vrouwen bij de wet te verbieden. Het terugdringen ervan kon beter aan het particulier initiatief worden overgelaten. In geval van bijzondere omstandigheden kon dan een uitzondering worden gemaakt, want "in den regel kan men veilig aannemen dat het waarlijk niet uit weelde geschiedt". Indien de man ziekelijk was of overleden en er geen andere kostwinner was kon de gehuwde vrouw of weduwe zelf in het levensonderhoud van haar gezin voorzien. Tegelijk echter hadden de werkgevers aldus een arbeidsreserveleger achter de hand.¹

Met de industrialisering keerden niet alleen de directe omstandigheden om, maar heel het leven in Twente kenterde mee. Een van de belangrijkste voorwaarden voor groei van de arbeidsintensieve textielindustrie was de beschikbaarheid van voldoende arbeidskrachten. Dit vereiste een concentratie van de bevolking in de fabrieksplaatsen. Tot het midden van de negentiende eeuw was de Twentse bevolking tamelijk gelijkmatig over de diverse overwegend agrarische gemeenten verdeeld. Binnen een tijdsbestek van een halve eeuw heeft zich een enorme geografische verschuiving voltrokken in dit gebied. Almelo, Hengelo en vooral Enschede (zeker als men Lonneker in haar kielzog meerekent) ontwikkelden zich tot de industriële centra.

De snelle groei van deze fabrieksplaatsen was voornamelijk te danken aan migratie van de plattelandsbevolking. In de eerste plaats uit Twente zelf, omdat door het verval van de huisindustrie de thuiswevers en hun gezinnen naar nieuwe middelen van bestaan zochten, maar ook van verder weg, met name uit de veengebieden in het Noord- Westen van Overijssel en uit Friesland, stroomden de arbeiders toe. Ten gevolge van de algemene economische malaise en speciaal van de landbouwcrisis gingen grote delen van de noodlijdende agrarische bevolking elders hun geluk zoeken; voor wie de oversteek naar Amerika te ver of te kostbaar was, wenkte een toekomst in Twente. Omdat de textielindustrie de voor een ontwikkelingseconomie kenmerkende trekken vertoont van een grote vraag naar arbeid die weinig of geringe vak-kennis vereist, konden vele arbeidskrachten in Twente aan de slag, ook als men geen

V gl. *Verlag Arbeidsenquête 1890*, p. 20-21; Brouwer en Van Eijndhoven, 'Fabrieksarbeidsters', p. 95-96, 108, 109. Het stelsel van stukloon maakte het mogelijk dat vrouwen bij gelijk werk ook hetzelfde loon konden verdienen als mannen. Daar zij echter gewoonlijk specifieke werkzaamheden verrichtten (bij voorbeeld als spoelsters) verdienden zij over het algemeen minder.

of weinig scholing had genoten.'

Karakteristiek voor de Twentse 'volksverhuizing' van het platteland naar de stad was de migratie in gezinsverband.² De traditioneel voornamelijk plaats die de familie innam in de Twentse samenleving vormde een natuurlijke bescherming tegen sociale ontworteling. De houding van weerstand tegen een opgedrongen leefwijze bleek ook uit de sterke voorkeur van arbeiders voor de bouw van een eigen huis op een lapje eigen grond. Zelfs Enschede, de grootste van de Twentse fabriekssteden, heeft hierdoor tot in de recente tijd een kleinstedelijk, bijna plattelands aanzien gehouden.³ In 1890 werd op sommige fabrieken bij het vaststellen van de werktijden gedurende de zomermaanden nog rekening gehouden met de wens van de arbeiders om hun akkers te kunnen bewerken. Ook verlangden Enschedese fabrieksarbeiders in 1890, dat hun de gelegenheid werd gegeven zo nodig op de markt poot- en plantgoed te kopen ten behoeve van hun akkertjes." We hebben hier niet alleen met de agrarische herkomst van de meeste Twentse arbeiders te doen, maar ook met hun krampachtige streven om een laatste restje zelfstandigheid te bewaren en daarmee hun eigenwaarde.

Alle Twentse industrieplaatsen maakten een snelle groei door in de tweede helft van de vorige eeuw, maar Enschede ging hierbij onmiskenbaar aan kop. Meer dan naar enige andere Twentse plaats waren de arbeiders naar Enschede getrokken, omdat zij hier meer en beter betaald werk vonden dan in de rest van Twente.⁴ Sinds de jaren zestig ontwikkelde dit doorsnee-stadje zich tot het industriële centrum van Twente. Voor het einde van de eeuw was het een echte fabrieksstad geworden, waar vrijwel de hele bevolking direct of indirect van de textielnijverheid leefde. Het urbanisatieproces hield voor de op drift geraakte arbeidersbevolking de voortdurende dreiging van een sociale ontworteling in. Voor Enschede gold dit gevaar in het bijzonder wegens het schoksgewijze karakter van de omvorming. Hier deden zich de maatschappelijke en culturele verschuivingen het sterkst gevoelen.

Bij gebrek aan voldoende woningen, zowel in kwantitatieve als kwalitatieve zin, konden de ontheemde arbeiders en hun gezinnen slechts met moeite een onderkomen vinden. De opeenhoping in krotten van woningen versterkte het proces van vervreemding." De lichamelijke en geestelijke gezondheid van de arbeiders, die door de

Het geringe beroepsaanzien dat de textielarbeiders tot in onze tijd genieten, moet vooral ook tegen deze achtergrond beoordeeld worden. Vgl. Uzerman,

² Vgl. Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 116.

³ Vgl. Smits, *Kerk en stad*, p. 188-189. Tot in de jaren vijftig van onze eeuw heette Enschede "zo plat als een pannekoek" te zijn.

⁴ Vgl. Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 81.189; vgl. ook *Verslag Arbeidsenquête 1890*, p. 22-28.

⁵ Bijna over de hele lijn lagen de lonen in Enschede aanmerkelijk hoger dan in andere Twentse fabriekssteden, met name ook voor vrouwelijke arbeidskrachten.

⁶ Vgl. IJzerman, p. 59.

arbeidsomstandigheden toch al voortdurend geschaad werd, stond daarmee ook buiten het werk op het spel. Het alcoholmisbruik dat aan het eind van de vorige eeuw van alle Twentse plaatsen het grootst was in Enschede, was oorzaak en gevolg van de verkommering. De arbeiderswijken 'de Krim' en 'Sebastopol', die na de grote brand van 1862 uit de grond waren gestampt en dienden als 'eerste opvang' voor de nieuwkomers, waren al voor de eeuwwisseling ernstig verpauperd. ¹

"Om den Twentsehen hand wever te vormen tot den modernen fabrieksarbeider was de geleidelijke overgang van eenige tientallen jaren noodig met steeds opgevoerde intensiteit." Dit proces van sociale transformatie, waarvan de betreffende socioloog al weer ruim een halve eeuw geleden met nuchtere afstandelijkheid gewag maakte,² had bijna vijftig jaar voordien een deelgenoot van die moeizame worsteling verwoord door het hekeldicht dat hiernaast is afgedrukt. Op niet minder aangrijpende wijze is dit profiel van de moderne fabrieksmensen geschetst door een in 1869 geboren wever die de Twentse omvorming aan den lijve heeft meegemaakt. ³

Nog vóór het tijdperk van de grootschalige mechanisatie was aangebroken, had een Twentse pastoor al voorzien hoe met de invoering van het "fabriekwezen" en de bijbehorende "fabriekgeest" welbewust werd aangestuurd op een monopolie van de ondernemer waaraan de arbeider werd geofferd, onder het devies: "werk, verteer en sterf, - alles in der haast, ten voordeele van uwen meester"< Door de huisnijverheid was de Twentse arbeider gewend aan zware arbeidsomstandigheden, hem opgelegd door het 'Verlagsysteem' dat de voorhanden arbeidskracht zeker zo effectief wist uit te buiten als het industriële kapitalisme, maar hij behield minstens een schijn van onafhankelijkheid, met name omdat hij daarnaast - hoe bescheiden meestal ook - door een landbouwbedrijf je in zijn onderhoud kon voorzien.

In de fabriek was de arbeider echter voor zijn bestaan geheel en al afhankelijk van loonarbeid, vaak overgeleverd aan de willekeur van werkbazen, aanhoudend opgedreven om meer te produceren, terwijl zijn loon bij economische achteruitgang voortdurend onder druk stond. Ziek zijn mocht hij niet, want dan verdiende hij niets, net zo min trouwens als bij andere oorzaken van werkloosheid. Kortom, hij ervoer zichzelf als een rechteloze en naamloze "Twentsche fabrieksslaaf", wiens bestaan slechts waarde had als (arbeids)dienst aan het kapitaal. Als één van die loonslaven

"De Krim en Sebastopol behooren met de woningen in den zoogenaamden Beschuitengang tot de slechtste van Enschede. In de Krim vindt men wel de helft der woningen onbewoond en de ramen toegespijkerd. Onbewoonbaar-verklaring zou in menig geval goed zijn". Vgl. *Verlag Arbeidsenquête 1890*. p. 22.

² Vgl. Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 139.

³ Vgl. A.H.I. Engels. *Fabrieksmenschen*. Leiden 1907.

⁴ V gl. E.A. Geerdink, *De armoede, het christendom en de staat*. Uit de nagelaten schriften uitgegeven door E. Geerdink (Amsterdam 1873), p. 74-75.

bediende hij zich van religieuze oerbegrippen - alleen al door de titel - niet slechts om zijn situatie aan te klagen, maar om zijn aloude rechten en vrijheden op te eisen, en om op te komen voor zijn geschonden menselijke waardigheid.

Hoewel sociologisch gezien al tamelijk vroeg gesproken kan worden van een klasse van fabrieksarbeiders, een arbeidersklasse die zich bewust was van haar saamhorigheid is in Twente pas betrekkelijk laat en zeer geleidelijk ontstaan. Een uiting als van de bovengenoemde fabrieksslaaf behoort voor die tijd (1887) nog tot de uitzonderingen. De term "slaaf" is overigens een kernwoord dat vaker wordt gebezigd om de Twentse arbeidsverhoudingen aan te duiden.¹ Als gevolg van de industriële modernisering verzakelijkten de aloude feodaal-paternale verhoudingen van heer en knecht tot onpersoonlijke machtsrelaties tussen werkgevers en werknemers. Mogelijk was de Twentse arbeider - met de lijdelijke, secundair reagerende natuur van de Twentenaar - tegen deze historische achtergronden extra gevoelig voor de gesignaleerde verschuivingen, die in ieder geval tot een veel grotere sociale afstand leidden.

Ondanks hun toestand van "slavernij" kwamen de Twentse arbeiders als groep slechts traag en aarzelend in beweging. Enerzijds voelden zij een sterke lotsverbondenheid, die zich bij conflicten met de fabrikanten scherp aftekende, anderzijds trachtten zij juist als arbeiders hun betrekkelijke onafhankelijkheid waar mogelijk te behouden. In dit beeld past ook het streven naar een eigen huis met een stuk grond en het uitleven van agrarische aspiraties ondanks een stedelijk-industriële situatie. Ook het feit dat de "nette" arbeiders (achter)buurten als de Krim en Sebastopol verlieten, wijst erop dat de Twentse arbeider zich ondanks alle ellende weigerde te schikken in het lot van een modicum industrieproletariaat. Niet méér aanpassen dan de omstandigheden strikt vereisten, of dat nu het (moeten) gaan werken in de fabriek betrof of het zich (moeten) aansluiten bij een (vak)organisatie, op deze manier zocht de Twentenaar het conflict tussen traditie en moderniseren voor zich persoonlijk op te lossen, oftewel: in het lichaam van de fabrieksarbeider kon nog lang de ziel van een agrariër voortleven.

Die Twentse snit zat er trouwens ook bij de werkgevers in, die "heersten als koningen in hun ondernemingen".> De Twentse (aspirant-)ondernemers hadden aan-

Genoemde pastoor Geerdink had in de jaren vijftig van de vorige eeuw al gewaarschuwd "als men slaven vormt en tijgers aankweekt. dan heeft men ook slavenopstanden en tiggertooneelen te verwachten". Vgl. Geerdink, *De armoede*, p. 74. In *Recht voor Allen* verschenen regelmatig "Berichten uit de Twentsche slavenkolonie".

2 Vgl. IJzerman, p. 60-63.

3 Vgl. IJzerman, p. 60.

4 Vgl. Smits, *Kerk en stad*, p. 303.

5 Vgl. De Jonge, *Industrialisatie*, p. 109.

vankelijk ook weinig gevoeld voor de invoering van de stoom. Nog afgezien van hun argwaan tegen de 'nieuwwetigheid' ervan zagen zij ook op tegen de noodzakelijke kapitaalinvesteringen. Een nazaat van een der meest aanzienlijke families constateerde in het verslag van een sociologisch onderzoek, dat zelden zo duidelijk de economische betekenis van familiebanden is gedemonstreerd als hier in Twente.¹ Met zorg bewaakten de fabrikanten namelijk hun financiële onafhankelijkheid door de fabrieken zoveel mogelijk in het bezit van de familie te houden. Vreemd kapitaal werd naar vermogen geweerd en het eigen kapitaal werd behalve voor investering in de eigen fabrieken aangewend voor de aankoop van omvangrijke landerijen in Twente. Het nieuwadellijke gedrag van de 'katoenbaronnen' blijkt met name in Enschede ook uit een weloverwogen huwelijkspolitiek tussen de families Blijdenstein, Van Heek, Jannink, Ter Kuile en Scholten, louter grote namen uit de Twentse textielgeschiedenis. En de leden van de Enschedese gemeenteraad waren aan het einde van de vorige eeuw bijna uitsluitend fabrikanten, dan wel familieverwanten.?

Incidenteel kwamen de Twentse arbeiders al aan het begin van het tijdvak van mechanisatie in opstand tegen de geschetste sociale omstandigheden en verhoudingen, maar tot een houding van gezamenlijk verzet en tot de noodzakelijke organisaties om hun belangen te verdedigen en te bevorderen kwamen zij slechts heel gedeeltelijk, en dan nog hoofdzakelijk door impulsen van buiten. In de geschiedenis van de Twentse arbeidersbeweging van 1860 tot 1900 kan men vier fasen onderscheiden. I min of meer samenvallend met de vier decennia: in de jaren zestig deden zich voornamelijk in Enschede enkele spontane uitbarstingen voor naar aanleiding van de loonuitbetaling; vanaf de jaren zeventig verbreidde zich naar aanleiding van dezelfde conflictstof (m.n. de uitbetaling in Pruisisch geld te Almelo) de arbeidsonrust over andere plaatsen in Twente, mede onder invloed van het binnendringen van radicale ideeën, en kwamen de eerste "wilde" stakingen en andere uitingen van "rebullie" der arbeiders voor;" revolutionaire denkbeelden vonden in de jaren tachtig verdere verspreiding en ingang, enkele grote stakingen maakten de arbeiders bewust van de macht van hun eendracht, de eerste arbeidersorganisaties werden opgericht; als zodanig vormden de jaren tachtig een overgangsfase naar de frontperiode van de arbeidersbeweging van de jaren negentig, toen werkgevers en werknemers steeds onverzoenlijker tegenover elkaar kwamen te staan - mede door enkele arbeidsconflicten die

¹ Vgl. F. van Heek, *Stijging en daling*, p. 20.

² V gl. Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 169.

³ V gl. IJzerman. p. 66-71.

⁴ Vgl. Engels, 'Overijssel', p. 443.

met grote hardnekkigheid werden uitgevochten - en zich in meer of minder strijdbare organisaties over en weer gingen opstellen.

De omslag in de mentaliteit van de arbeidersbevolking kwam in de loop van de jaren tachtig. In 1884, op het dieptepunt van de economische malaise, was het sociale klimaat rijp geworden voor organisatie. Te Enschede werd in dat jaar de eerste Twentse afdeling van het protestants-christelijk werklieden verbond Patrimonium opgericht. En datzelfde jaar haalde Gerrit Bennink de toenmalige kampioen van het Nederlands socialisme Domela Nieuwenhuis voor de eerste keer naar Twente. Aan diens lippen hebben toen ook vele katholieke arbeiders gehangen, onder wie Hendrik Engels, een latere 'leerling' van Ariëns en voorman van de katholieke arbeidersbeweging. Een paar jaar hebben zij het socialistische vaandel gevolgd, maar weldra hebben ze het weer verlaten, omdat de katholieke arbeiders zich niet thuis voelden in de antikerkelijke sfeer.' Voor hen als katholieken gold bovendien als een van de voornaamste grieven tegen de industriële arbeidsomstandigheden, dat zij op zondagen en kerkelijke feestdagen gedwongen waren te werken. Hierom was al in 1870 een hooglopend conflict met de werkgevers in Almelo uitgebroken, maar in 1890 bleek dit specifiek kerkelijke strijdpunt de katholieke arbeiders nog steeds hoog te zitten.?

Vanaf de jaren negentig kwamen de Twentse arbeiders die zich wilden verenigen op een driesprong te staan; zij konden zich voortaan in protestants-christelijke, socialistische of katholieke richting bewegen. Welke richting ook werd gekozen, met de vakbeweging ging het in deze jaren de 'reformistische' kant op over een breed front gezien. De economische voorwaarden voor sociale hervormingen werden in deze periode gunstiger. Na een langdurige economische neergang kwam er rond het midden van de jaren negentig namelijk een krachtige opbloei, met name in de industriële sector. Een periode van betrekkelijke welvaart brak aan, waarvan ook de arbeiders in toenemende mate profiteerden, of wat misschien nog belangrijker was, uitdrukkelijk wensten mee te profiteren; de apathie van weleer maakte steeds meer plaats voor doelbewust streven naar positieverbetering.³ Van hun kant gingen de Twentse werkgevers in de tegenaanval, en brachten de uitsluiting als wapen in de strijd tegen de staking. Voor dit doel richtten zij in 1890 de Fabrikantenvereniging op, die de grondslag is geworden voor de werkgeversorganisaties in Nederland.

1 V gl. Engels, *Fabrieksmenschen*, p.32; Brom, I, p. 317; Veltman, p. 19-20.

2 Vgl. Veltman, p. 20; *Verslag Arbeidsenquête 1890*, p. 493; vgl. ook *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 3.

3 V gl. Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 13 (1978), p. 306-313.

Confessionele verhoudingen

In confessioneel opzicht geeft Twente sinds het midden van de negentiende eeuw tamelijk omvangrijke wijzigingen te zien. Volgens de gegevens van de volkstellingen daalde het aandeel van de katholieken van bijna 53% in 1850 tot krap 40% bij de eeuwwisseling. Deze relatieve achteruitgang - absoluut steeg in dezelfde periode het aantal katholieken van ruim 40.000 tot bijna 60.000 - was vooral het gevolg van de immigratie van niet-katholieken. Bovendien concentreerde de economische ontwikkeling zich in hoofdzaak in die plaatsen, waar de katholieken reeds in de minderheid waren.!

Voor geheel Twente lagen rond het midden van de negentiende eeuw de confessionele verhoudingen getalsmatig ongeveer gelijk, maar tussen de afzonderlijke plaatsen bestonden grote verschillen. Van de grotere plaatsen vertegenwoordigde toen alleen Hengelo de Twentse situatie; Enschede en Lonneker vormden min of meer een afspiegeling van de Nederlandse verhoudingen, terwijl de katholieken in Almelo sterk in de minderheid waren. Met uitzondering van Oldenzaal, waar de katholieken een ruime meerderheid bezaten, waren zij met name geconcentreerd in de kleinere, overwegend agrarische gemeenten, zoals Borne, Denekamp, Haaksbergen, Ootmarsum en Tubbergen. Behalve in kwantitatieve zin zijn de confessionele verhoudingen ook vanwege minstens twee andere factoren opvallend te noemen: een diepgewortelde religieuze verdraagzaamheid en de sociale positie van de katholieken. Ondanks de grote confessionele verschillen tussen de ene plaats en de andere waren de kerkelijke relaties in geheel Twente sedert de Reformatie gekenmerkt geweest door respect voor de geloofsovertuiging van de ander. Dit respect bestond niet slechts in uiterlijke vormen maar was ook innerlijk beleefd. Voor het goed verstaan van de relaties tussen de katholieke en protestantse arbeidersorganisaties in Twente is dit gegeven van bijzonder belang. In dit klimaat van tolerantie kon een interconfessionele vakorganisatie zich zodanig gunstig ontwikkelen, dat de op gang gekomen beweging zich nog slechts met de grootste bisschoppelijke moeite liet ombuigen. Een dergelijk ingrijpen van buitenaf was een uitermate moeilijk te verteren zaak voor de Twentenaar, ook voor de katholieke. Kerkelijk gezien waren de Twentse katholieken eeuwenlang georiënteerd geweest op het naburige Munsterland. Aan het - overigens minimale - katholiek leven van Nederlandse zijde hadden ze hoege-naamd niet deelgenomen.ê

1 Ygl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 3 n. 8.

2 Ygl. J. van Hessen, 'De katholieke bevolking in Twente van 1853 tot 1953. Sociografisch en sociologisch gezien', in: *Honderd Jaar Katholiek Twente, 1853-1953* (z.pl. 1953), p. 69-71.

3 Ygl. Van Hessen, 'Katholieke bevolking in Twente', p. 72-75.

In de negentiende eeuw kwam Twente echter nadrukkelijk binnen de horizon van de Nederlandse samenleving, ook in kerkelijke zin. Voor de katholieken vielen de economische overgangsjaren vrijwel samen met de kerkelijke. De vestiging van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 bracht katholiek Twente binnen het verband van het aartsbisdom Utrecht. Hiermee werd tevens 'de katholieke zaak' geïmporteerd. Welhaast als een koekoeksjong werd de grote voorman van de Nederlandse katholieken, Herman Schaepman, als zoon van de (uitheemse) burgemeester van Tubbergen in 1844 geboren in het Twentse land. Zelfs al heeft Schaepman gedurende vele jaren het kiesdistrict Almelo in de Tweede Kamer vertegenwoordigd, toch is het een onjuiste voorstelling van zaken, dat zijn politiek leiderschap zou samenhangen met Twentse achtergronden. Zoveel is echter wel juist, dat Schaepman als priester van het aartsbisdom Utrecht en professor aan het groot-seminarie van dit bisdom een generatie van jonge priesters heeft gevormd die aan het eind van de vorige eeuw de katholieken in beweging hebben gebracht, ook in Twente. Van hen is Alphons Ariëns het bekendste voorbeeld.

In het agrarisch-ambachtelijke tijdperk al was de positie van de katholieken in Twente in bestuurlijk en economisch opzicht weinig in overeenstemming geweest met de numerieke verhoudingen. Van de 'nieuwe elite' van fabriqueurs die in de achttiende eeuw opkwam en zich in de negentiende eeuw als moderne fabrikanten consolideerde, ¹ maakten zij geen deel uit. Welke gevolgen hebben de economische en sociale veranderingen in de tweede helft van de negentiende eeuw gehad voor de plaats van de katholieken in de maatschappelijke en kerkelijke verhoudingen van Twente? Op deze vraag kan slechts een voorlopig antwoord worden gegeven, omdat dit onderwerp nog nauwelijks is onderzocht.

Afgaande op aanwijzingen in de weinige literatuur? zou men echter kunnen veronderstellen, dat de katholieken op schijnbaar tegenstrijdige wijzen de invloeden van de modernisering van de Twentse samenleving hebben ondergaan. Maatschappelijk gezien lijkt hun toestand van relatieve achterstelling eerder verslechterd te zijn dan verbeterd. Door de economische ontwikkeling is het bestaande numerieke evenwicht tussen de Twentse gemeenten verbroken ten gunste van Almelo, Hengelo en vooral Enschede. In kwantitatief opzicht hebben deze geografische verschuivingen ten nadele van de katholieken gewerkt: verhoudingsgewijs is het aantal protestanten aanzienlijk toegenomen in deze fabriekssteden, terwijl de overwegend katholieke ge-

¹ Vgl. Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 13 (1978), p. 87; Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 153-154.

² Vgl. Van Hessen, 'Katholieke bevolking in Twente', p. 63-70; vgl. ook Smits, *Kerk en stad*, p. 199-201.

meenten, die in meerderheid agrarisch van karakter zijn gebleven, geen of veel minder groei te zien geven.¹ De getalsmatige veranderingen werkten ook door op de positie van de katholieken in Twente op andere terreinen. Naarmate het sociaal-culturele en politieke leven zich eveneens concentreerde in de industriële centra, liep de invloed van het katholieke volksdeel in Twente verder terug. Op deze negatieve ontwikkelingen is klaarblijkelijk gereageerd met een innerlijke versterking van het katholicisme, wat des te opmerkelijker mag heten omdat deze met name de kerkelijk gezien kwetsbare arbeidersbevolking betrof.

Van de situatie in Enschede zijn we door enkele sociologische studies nog het best op de hoogte. Hoewel het aantal katholieken in deze stad groeide van 1.292 in 1850, tot 4.431 in 1890 en 8.505 in 1909, nam hun relatieve aandeel in dezelfde periode met ruim 9% af. Sociaal gezien stonden de katholieken in deze stad op het tweede en nog lagere plan. Voor het overgrote deel waren zij fabrieksarbeiders; van de "beruchte buurt" de Krim waren de meeste bewoners katholiek.² In de bestuurlijke en economische bovenlaag waren zij in het geheel niet vertegenwoordigd. Maar niet alleen dat. De mogelijkheden om op de maatschappelijke ladder te stijgen waren voor de katholieken miniem. Met name van de beste stijngskans doordrongen tot het leidinggevende fabrieks- en kantoorpersoneel - werden zij door de fabrikanten welbewust buitengesloten, vermoedelijk door antipapistische motieven.³

Ondanks - of moet men misschien ook zeggen dank zij? - deze maatschappelijke achterstelling hebben de katholieken zich in Enschede opmerkelijk goed weten te handhaven. Aan het sterk gestegen percentage onkerkelijken, dat zich al meteen na de eeuwwende begon af te tekenen, zijn de katholieken slechts in geringe mate debet geweest. Dit opmerkelijke feit, waarop met name door niet-katholieke auteurs de aandacht is gevestigd⁴ wordt hoofdzakelijk verklaard door het succes van een intensieve zielzorg en hechte organisatie onder de katholieke bevolking. Niet in de laatste plaats echter hebben deze activiteiten de beoogde resultaten kunnen opleveren door de gunstige sociaal-religieuze voedingsbodem, waarop het in Twente goed werken

¹ Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 3 n. 8.

² Vgl. Brom, I, p. 497; A.H.J. Engels, 'Uit het leven van doctor Ariëns. Persoonlijke herinneringen', in: *MemoReeks*, cahier 7, p. 14-15. Volgens Engels bestond de enige parochie die Enschede in 1886 kende, toen Ariëns hier arriveerde, "voor 99% uit fabrieksarbeiders en kleine neringdoende burgertjes". Vgl. ook Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 130-132.

³ Vgl. F. van Heek, *Stijging en daling*, p. 346-347, 359. Weliswaar berusten deze gegevens op een onderzoek uit 1941, maar ze hebben betrekking op de sociale mobiliteit in Enschede over een langere periode gezien. Waar Van Heek spreekt van het "vermoeden dat hier van een sterke, niet op economische motieven berustende voorkeur der werkgevers sprake is", zegt Smits met zoveel woorden dat "de Roomse arbeiders zichtbaar werden achtergesteld bij de niet-Roomse: Enschede was op het eind der vorige eeuw allesbehalve vrij van 'papenhaat', al wist niemand met zekerheid te zeggen of het nu meer bij de bazen dan wel bij de 'heren' zat." Vgl. Smits, *Kerk en stad*, p. 264.

⁴ Vgl. Blonk, *Fabrieken en mensen*, p. 130-132; Smits, *Kerk en stad*, p. 200-201.

was. Terugblikkend op de geschiedenis van de katholieke arbeidersbeweging in Twente en meer in het bijzonder in Enschede heeft een van de voormannen van het eerste uur getuigd, dat "de geleidelijke ombuiging van het volkskarakter in een zuivere doelbewuste katholieke richting" van het allergrootste belang is geweest voor de katholieke (arbeiders)bevolking.!

De omstandigheden waren met name in de jaren tachtig gunstig geworden voor een kruis bevruchting tussen twee bewegingen die beide de emancipatie van een achtergestelde bevolkingsgroep nastreefden: de beweging van de arbeiders en van de katholieken. In de katholieke arbeiders van Twente ontmoetten deze bewegingen elkaar. Het reeds vermelde spontane opkomen voor het behoud van de kerkelijke feestdagen liet zien dat op religieuze belangen geappelleerd kon worden. Een vroeg ontluikende missionaire belangstelling in de gelederen van de katholieke arbeidersbeweging was een andere uiting van kerkelijk bewustzijn.¹ Vermoedelijk ligt hier een sleutel voor de verklaring waarom Ariëns, als vreemdeling, in zo korte tijd het vertrouwen heeft weten te winnen van de als wantrouwend bekend staande 'Tukker', achterdochtig jegens iedereen en alles wat vreemd, 'niet eigen' is.² Hij heeft de Twentenaar - met zijn hang naar traditie, zeker op religieus gebied - aangesproken op de noodzakelijke strijd voor de verdediging van zowel de kerkelijke als de maatschappelijke rechten en plichten.³ De religieuze en sociale behoeften van de Twentenaar had Ariëns zich na tien jaar pastorale arbeid zodanig eigen gemaakt, dat hij van zichzelf getuigde: "Ik ben een aangenomen zoon van Twente".⁴

In Twente had Ariëns het overigens in zoverre gemakkelijk, dat hij de katholieke arbeiders voor een sociaal-politieke strijd kon organiseren, zonder dat hij in conflict kwam met katholieke belangen. In zijn actie werd de sociale priester niet belemmerd door een mogelijke botsing met *katholieke* fabrikanten, wat elders nogal eens tot verlamming van de katholieke-sociale beweging leidde.⁵ Omdat onder de Twentse fabrikanten geen katholieken werden aangetroffen, kon hij zich hier 'ongedwongener' met de arbeiders solidariseren dan in de zuidelijke of zelfs de westelijke provincies

1 Vgl. Engels. 'Overijssel', p. 451.

2 Ibidem.

3 Vgl. Van Ditzhuyzen, *Sociale wetgeving*, p. 19-20.

4 Onder wevers schijnt bovendien een bijzonder religieus bewustzijn voor te komen, dat al vanaf de middeleeuwen in diverse Europese landen bij tijd en wijle tot sectevorming heeft geleid. Het is opmerkelijk dat de confessionele arbeidersbeweging in meerdere landen juist in de gebieden met textielindustrie vroegtijdig van de grond is gekomen. Uit nader onderzoek zou moeten blijken. Of hier wellicht een historische continuïteit bestaat. Vgl. W. Stark, *The sociology of religion. A study of Christendom. II. Sectarian religion* (Londen 1967), p. 6-17.

5 Vgl. Toespraak te Borne, 29 dec. 1905, in: *Archief Ariëns*, nr. 1005.

6 Het lot van de Vlaamse priester Adolf Daens is hiervan een tragisch voorbeeld.

mogelijk zou zijn geweest. Omgekeerd veranderde hij zelf ook onder invloed van de identificatie met 'zijn' arbeiders, zodat hij bij gelegenheid getuigde over zijn gedaanteverwisseling in Twente.'

*Procentuele verdeling van de kerkelijke gezindten in Enschede, 1849-1909**

	1849	1879	1889	1899	1909
<i>Ned. Hervormd</i>	59.0	56.5	60.5	60.5	51.9
<i>Rooms Katholiek</i>	34.0	32.6	29.1	26.3	24.9
<i>Gereformeerd</i>			2.2	5.2	6.7
<i>Chr. Gereformeerd</i>		0.9	1.7	0.7	1.2
<i>Evangelisch Luthers</i>	0.4	0.5	0.5	0.4	0.4
<i>Doopsgezind</i>	2.2	2.1	1.1	1.3	1.2
<i>Remonstrants</i>		0.1	0.1	0.1	0.1
<i>Israëlitisch</i>	4.0	7.0	3.4	3.1	2.4
<i>overige</i>	0.2	0.1	0.1	0.6	2.0
<i>geen</i>		0.4	1.2	1.7	9.2

* Ontleend aan: Smits, *Kerk en stad*, p. 197

Overzien we de Twentse achtergronden aan het eind van de vorige eeuw nog eens in hun onderlinge samenhang, dan valt het op dat elk van de behandelde terreinen wordt gekenmerkt door een voortdurende spanning tussen modernisering en traditie, wat heeft geresulteerd in een transformatie van eigen aard. In de tweede helft van de negentiende eeuw heeft deze achterhoek van Nederland zich in hoog tempo ontwikkeld tot een economische voorpost. De van oudsher aanwezige ambachtelijke textielnijverheid is in weinige jaren omgevormd tot een moderne industrie, maar heeft tegelijk zowel in de kapitaal voorziening als in de bedrijfsvoering nog lang ouderwetse trekken behouden. Een belangwekkende nevenwerking van de industrialisatie was de geografische en maatschappelijke ontsluiting van het gebied, onder meer door spoorwegverbindingen. Sociaal gezien heeft Twente zich aan het einde van de vorige eeuw ontwikkeld tot een frontgebied van de arbeidersbeweging. Met dien verstande evenwel dat juist hier het Nederlandse meerstromenland van de arbeidersbeweging zo niet ontsprongen is dan toch de bedding heeft gekregen, waarin confessionele varianten op de 'moderne' vakbeweging hun weg hebben gezocht.

Op de uitdaging van het sociale vraagstuk, dat in de belevingswereld van de

1 Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 101.

- Twentse arbeiders - althans de katholieke - ook een religieus-ethische dimensie bezat, is door de katholieke kerk geantwoord met een pastorale houding die doortrokken was van een maatschappelijk engagement. In Twente vermengde zich dit pastoraal-sociale motief bovendien met katholiek-emancipatorische impulsen. Aldus is al in een vroeg stadium vanuit dit gewest een proces op gang gebracht, dat erop gericht was de Nederlandse katholieken te mobiliseren en te organiseren. Alle drie de gangbare motieven van deze beweging - emancipatie, bescherming, sociale controle - kan men duidelijk onderkennen in de katholieke arbeidersbeweging zoals deze in Twente is ontstaan. Als gangmaker is Alphons Ariëns opgetreden, die hier aan het front van de arbeidersbeweging verscheen, juist toen de partijen zich opmaakten voor de strijd. Wat hij in de vijftien jaar voor de eeuwwende uit het vuur van de strijd heeft gesleept, is van onvervangbare betekenis geweest voor de verdere ontwikkelingen, in Twente maar ook daarbuiten.¹

Verkenning, 1886-1889

Na een verblijf van vier jaar in Italië keerde Ariëns in Nederland terug in de 'hete zomer' van 1886. Het brave vaderland was in juli danig opgeschrikt door het 'Palingoproer'. Deze uitbarsting van Amsterdamse volkswoede bracht aan het licht met welke sociale spanningen de Nederlandse samenleving inmiddels te kampen had. Door de opkomende arbeidersbeweging en met name door de socialisten was 'het maatschappelijk vraagstuk' steeds nadrukkelijker aan de orde gesteld. Voor sociale agitatie was rond het midden van de jaren tachtig het klimaat gunstiger dan ooit. Domela Nieuwenhuis maakte hiervan gretig gebruik om de socialistische revolutie te prediken. De antisocialistische reactie die weldra hierop volgde, ontladde zich in 1887 in een Oranjefurie. Inmiddels was Dornela in 1886 al gevangen gezet wegens 'majesteitsschennis' van "Koning Gorilla" Willem III.² De 'sociale kwestie', zoals het arbeidersvraagstuk op burgerlijke afstand werd aangeduid, spitste zich in het bijzonder toe op de schromelijke misstanden onder de arbeidersbevolking. Voor Nederland was dit een betrekkelijk nieuw probleem, omdat het kapitalisme hier pas laat tot ontwikkeling kwam. In het buitenland was echter al gebleken met welke sociale problemen de economische vooruitgang verbonden was.?

Op 13 oktober 1886 - veertien dagen nadat Ariëns benoemd was tot kapelaan en

¹ V gl. Smits, *Kerk en stad*, p. 201; J. Roes, 'De eeuwwende. Overgangsdecennia van het Nederlandse katholicisme', in: *Spiegel Historiae*, 13(1978), p. 771-776.

² Vgl. Th. van Tijn, 'De sociale bewegingen van 1876 tot 1887', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 13 (1978), p. 98-99; P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*. Bussum 1971.

³ V gl. A.C.I. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19de eeuw in Nederland*. Assen 1959.

Twentse arbeiders - althans de katholieke - ook een religieus-ethische dimensie bezat, is door de katholieke kerk geantwoord met een pastorale houding die doortrokken was van een maatschappelijk engagement. In Twente vermengde zich dit pastoraal-sociale motief bovendien met katholieke -ernancipatorische impulsen. Aldus is al in een vroeg stadium vanuit dit gewest een proces op gang gebracht, dat erop gericht was de Nederlandse katholieken te mobiliseren en te organiseren. Alle drie de gangbare motieven van deze beweging - emancipatie, bescherming, sociale controle - kan men duidelijk onderkennen in de katholieke arbeidersbeweging zoals deze in Twente is ontstaan. Als gangmaker is Alphons Ariëns opgetreden, die hier aan het front van de arbeidersbeweging verscheen, juist toen de partijen zich opmaakten voor de strijd. Wat hij in de vijftien jaar voor de eeuwwende uit het vuur van de strijd heeft gesleept, is van onvervangbare betekenis geweest voor de verdere ontwikkelingen, in Twente maar ook daarbuiten.¹

Verkenning, 1886-1889

Na een verblijf van vier jaar in Italië keerde Ariëns in Nederland terug in de 'hete zomer' van 1886. Het brave vaderland was in juli danig opgeschrikt door het 'Palingoproer'. Deze uitbarsting van Amsterdamse volkswoede bracht aan het licht met welke sociale spanningen de Nederlandse samenleving inmiddels te kampen had. Door de opkomende arbeidersbeweging en met name door de socialisten was 'het maatschappelijk vraagstuk' steeds nadrukkelijker aan de orde gesteld. Voor sociale agitatie was rond het midden van de jaren tachtig het klimaat gunstiger dan ooit. Domela Nieuwenhuis maakte hiervan gretig gebruik om de socialistische revolutie te prediken. De antisocialistische reactie die weldra hierop volgde, ontladde zich in 1887 in een Oranjefurie. Inmiddels was Domela in 1886 al gevangen gezet wegens 'majesteitsschennis' van "Koning Gorilla" Willem III.² De 'sociale kwestie', zoals het arbeiders vraagstuk op burgerlijke afstand werd aangeduid, spitste zich in het bijzonder toe op de schromelijke misstanden onder de arbeidersbevolking. Voor Nederland was dit een betrekkelijk nieuw probleem, omdat het kapitalisme hier pas laat tot ontwikkeling kwam. In het buitenland was echter al gebleken met welke sociale problemen de economische vooruitgang verbonden was.³

Op 13 oktober 1886 - veertien dagen nadat Ariëns benoemd was tot kapelaan en

Vgl. Smits, *Kerk en stad*, p. 201; J. Roes, 'De eeuwwende. Overgangsdecennia van het Nederlandse katholicisme', in: *Spiegel Historiae*, 13(1978), p. 771-776.

² V gl. Th. van Tijn, 'De sociale bewegingen van 1876 tot 1887', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 13 (1978), p. 98-99; P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*. Bussum 1971.

³ V gl. A.C.I. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19de eeuw in Nederland*. Assen 1959.

twee dagen voordat hij aankwam in zijn standplaats Enschede - stelde de Tweede Kamer een parlementaire enquêtecommissie in, die als opdracht kreeg om de werking van het 'Kinderwetje-Van Houten' uit 1874 te onderzoeken en tevens om de "toestand van fabrieken en werkplaatsen" na te gaan. Deze arbeidsenquête vormt een mijlpaal in het proces van publieke bewustwording omtrent het arbeidersvraagstuk. In de eerste maanden van 1887 begon de voortvarende commissie met haar verhoren. Door een ontbinding van de Tweede Kamer in juni 1887 kon de commissie haar werk niet afmaken, maar de publicatie van haar bevindingen in de zomer van datzelfde jaar veroorzaakte niettemin een nationale schok.¹ Het verslag, dat in korte tijd was uitverkocht, zorgde ervoor dat men voortaan niet meer kon ontkennen dat het arbeidersvraagstuk óók in Nederland bestond. Het voorgenomen onderzoek in Twente was een van de werkzaamheden waaraan de enquêtecommissie niet was toegekomen. Kapelaan Ariëns stelde echter al spoedig na zijn aankomst in Enschede zelf een onderzoek in naar de sociale omstandigheden van zijn Enschedese parochianen.² Het zielzorgelijke huisbezoek gebruikte hij vooral ook om te informeren naar de woon- en werkomstandigheden, naar de duur van de arbeid en het verdiende loon, naar vrouwen- en kinderarbeid. Of Ariëns tot het houden van deze 'privé-enquête' is geïnspireerd door de arbeidsenquête van 1887 is niet bekend, maar onwaarschijnlijk is dat geenszins. In ieder geval heeft hij hierdoor de reeds bij hem bestaande belangstelling voor het sociale vraagstuk verdiept met een grondige kennis. Binnen het jaar heeft hij zich blijkbaar een zodanig oordeel gevormd over de sociale problemen, dat hij het op dat moment (juni 1887) eigenlijk al nodig vond te handelen, met name om een vorm van organisatie voor de arbeiders in het leven te roepen-

Toch zou het nog ruim twee jaar duren voordat Ariëns zich in het avontuur van de arbeidersbeweging begaf. Allerlei beletselen weerhielden hem, maar hij voelde zich bovenal te weinig zeker van zijn zaak. Afgezien van de met eigen ogen opgedane ervaring wist hij nauwelijks iets van maatschappelijke problemen af. De theoretische kennis die hem nog goeddeels ontbrak, heeft hij zich in deze jaren zoveel mogelijk eigen gemaakt. Vanaf 1 januari 1887 kwam hiervoor het *Sociaal Weekblad* ter beschikking, dat door enige links-liberalen in het leven was geroepen. Van katholieke zijde was er in Nederland zo goed als geen sociale literatuur voorhanden+

Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen. Sneek 1887. In 1981 is een heruitgave verschenen onder de titel *Een kwaad leven* bezorgd en ingeleid door Jacques Giele (Nijmegen 1981) in drie delen.

2 Vgl. Brom, I, p. 101-102.

3 Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 1.

4 Vgl. hierna 'Ariëns en zijn bronnen'.

De katholieke denkbeelden over de gewenste hervorming van de maatschappij heeft Ariëns in het buitenland opgedaan. Juist in de tweede helft van de jaren tachtig kwam het arbeidersvraagstuk internationaal in de belangstelling van de katholieken te staan. Vooral in Duitsland, België en Frankrijk, maar ook in Zwitserland, Oostenrijk, Italië en zelfs Engeland was de sociale beweging in deze jaren een van de meest besproken onderwerpen in kringen van katholieke leiders, zowel op kerkelijk als op politiek gebied; het waren immers de jaren van voorbereiding van de encycliek *Rerum Novarum* (1891) over het arbeidersvraagstuk.! Rond kardinaal G. Mermillod verenigde zich een groep vooraanstaande katholieken, die van grote invloed is geweest op de totstandkoming van de encycliek. Naast deze min of meer besloten 'Union de Fribourg' kwam op initiatief van de Luikse bisschop Doutreloux een groep sociaal-katholieken uit meerdere landen van Europa bijeen in 1886, 1887 en 1890. Deze Luikse congressen, waaraan van Nederlandse zijde door Schaeppman is deelgenomen, hebben een doorbraak veroorzaakt in het sociaal besef van de katholieken. Ariëns heeft deze internationale ontwikkelingen met levendige belangstelling gevolgd. Zowel met betrekking tot de theorie als de praktijk heeft hij zich in hoge mate door invloeden uit het buitenland laten leiden.?

Opmars, 1889-1893

De ondanks zijn toegenomen kennis en ervaring nog immer aarzelende Ariëns moest uiteindelijk door enkele collega-priesters in zijn Twentse omgeving overgehaald worden tot sociale actie. Precies een jaar voordat hij in Twente arriveerde was op 17 oktober 1885 het eerste nummer verschenen van het *Weekblad voor Oldenzaal en Omstreken*. Door het uitgeven van dit blad heeft de Oldenzaalse drukker Bruggeman een stoot gegeven tot de ontplooiing van het katholiek leven in Twente. De Rossumse kapelaan G.H.F. Groothuis was bereid gevonden de redactie van het blad op zich te nemen, hierbij gesteund door Sloet. Sinds 1882 was de laatstgenoemde - een geboren Twentenaar - rector in een zustersklooster te Oldenzaal. Die niet al te zware functie liet hem tijd en gelegenheid om wetenschappelijke studies te doen en bovendien nog als vertrouwensman van zijn collegae op te treden. Ook Ariëns heeft hij gesteund en gestimuleerd. In 1888 en 1889 verschenen in het *Weekblad voor Oldenzaal en Omstreken* enkele artikelen over werkliedenverenigingen, waarvan nooit met zekerheid is komen vast te staan of deze aan redacteur Groothuis of aan Ariëns

Vgl. R.L. Camp, *The papal ideology of social reform. A study in historical development, 1878-1967*. Leiden 1969; H. Sorgenfrei, *Die geistesgeschichtlichen Hintergründe der Sozialenzyklika 'Rerum Novarum'*. Heidelberg 1970.

² Vgl. hierna 'Ariëns en zijn bronnen'.

moeten worden toegeschreven. Hoe dan ook, het artikel 'Katholieke Werklieden-Vereenigingen' dat in de aflevering van 5 oktober 1889 verscheen, inspireerde een groep arbeiders om samen met kapelaan Ariëns een R.K. Arbeidersvereniging op te richten. Na een voorbereidingsperiode van zes weken vond op zondag 24 november 1889 de officiële oprichting plaats in de R.K. Jongensschool aan de Markt te Enschede.

Al na drie maanden kwamen de jonge vereniging en vooral haar 'geestelijk leider' voor een onverwacht hete vuurproef te staan. De staking die op 27 februari 1890 uitbrak bij de Firma Ter Kuile en Morsman sleepte Ariëns mee in een maalstroom van gebeurtenissen. De rol die hij speelde bij het beëindigen van deze staking na bijna elf weken, bracht hem roem en verguizing tot ver buiten Enschede. Ten gevolge van dit arbeidsconflict is Ariëns in de socialistische overlevering blijven voortbestaan als de "verrader" van de arbeidersbeweging.¹ Deze hardnekkige dolkstootlegende is meteen na de staking in het leven geroepen, o.a. door Domela Nieuwenhuis die in de Tweede Kamer het mislukken van de staking toeschreef aan "de sluwe machinatiën van een geestelijke". Dit beeld van de priester-stakingsbreker was voor socialistische organen nog jaren lang een gezochte wrijfpaal van antikerkelijke gezindheid.² Voor Ariëns zelf is deze staking eveneens een traumatische ervaring geweest die hem levenslang is bijgebleven.

Om diverse redenen vormde deze staking een keerpunt in de sociale ontwikkeling, niet alleen van Enschede of Twente maar van Nederland. In de jaren vóór 1890 was in Enschede niet zonder succes een poging gedaan alle arbeiders in één vakorganisatie te verenigen. Na een of meer voorlopers- kwam in 1889 de Wevers- en Spinnersbond 'Vooruit' tot stand, waarvan "zoowel christelijken en katholieken als 'socia-

V gl. G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging* (Nijmegen 1975), p. 65-66. In de meest recente geschiedschrijving is het beeld van Ariëns niet meer zo eenzijdig bepaald door dat van de stakingsbreker van 1890. V gl. G. Harmsen, J. Perry, F. van Gelder, *Mens-en-werk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid* (Baarn 1980), p. 61

2 Aan de negatieve beeldvorming over Ariëns heeft vooral het Twentse blad *Recht door Zee* veel bijgedragen, wat ook begrijpelijk is omdat de teleurstelling over de afloop van de staking uiteraard het sterkst werd gevoeld in Twente. Het oude zeer kwam weer in alle hevigheid naar boven naar aanleiding van het mislukken van de staking bij Hedeman in 1898. Ook Ariëns gaf er toen blijk van, dat de dramatische gebeurtenissen van 1890 hem nog heugden als de dag van gisteren. Vgl. ook Brom, I, p. 167-178.

3 Uit de schaarse gegevens kan men afleiden dat er waarschijnlijk reeds twee arbeidersorganisaties bestonden kort voordat in 1889 'Vooruit' werd opgericht. Eén heette 'De Voorzorg', waarbij o.a. J. Brinkhuis betrokken was, en de andere 'Broederband', waarvan Engels melding maakt. Vgl. Grobden, in: *Textiel-Historische Bijdragen*, nr. 12 (1970), p. 45; Engels, *Fabrieksmensen*, p. 31. Aangenomen mag worden dat met 'Broederband' dezelfde organisatie is bedoeld die later door Engels 'Broederbond' en door IJzerman 'Broederhand' werd genoemd. Vgl. Engels, 'Overijssel', p. 443; IJzerman, p. 68.

len" lid werden.' Hoewel in opzet neutraal werd 'Vooruit' door de leden van de Sociaal Democratische Bond te Enschede overheerst, waardoor deze vakorganisatie al in oorsprong de naam had socialistisch te zijn. Door de staking bij Ter Kuile en Morsman kwamen de tegenstellingen bovendien reeds vroegtijdig aan het licht. De afloop van de staking betekende voor 'Vooruit' een gevoelig verlies, wat ook bleek uit een sterk teruglopend ledental.² Van haar kant putte de nog prille katholieke arbeidersvereniging - ondanks de financiële nasleep - juist moed uit deze ontwikkelingen. De staking had zijn werk als katalysator gedaan. Sedertdien zijn de confessionele en ideologische scheidslijnen, die bepalend zijn geworden voor de Nederlandse arbeidersbeweging gedurende een kleine eeuw, dwars door de arbeidersbevolking heen getrokken."

Het begin van het sociale optreden van de Enschedese kapelaan, dat aanmerkelijk werd verhaast door deze ontwikkelingen, viel samen met een stroomversnelling in de sociale beweging, zowel in het buitenland als in Nederland, binnen en buiten de kerk. De rol die de Engelse kardinaal Manning had gespeeld bij de beëindiging van een Londense dokwerkersstaking in 1889 heeft Ariëns bemoedigd zoals uit latere uitingen blijkt, evenals trouwens de woorden van aansporing die Leo XIII datzelfde jaar had gesproken tot massaal naar Rome pelgrimerende Franse arbeiders. Gelijktijdig met de staking in Enschede werd in maart 1890 een internationale conferentie over het arbeidersvraagstuk gehouden in Berlijn- en op 1 mei werd voor de eerste maal de 'dag van de arbeid' gevierd.³ De Duitse bisschoppen schreven enige maanden later een herderlijke brief over het sociale vraagstuk; in Luik werd in september

VgJ. W. van der Sluis, 'De moderne vakbeweging in de katoenindustrie', in: *Overijssel* (Deventer 1931), p. 431-432.

2 Vgl. Grobben, in: *Textiel-Historische Bijdragen*, nr. 12(1970), pA5-59.

3 Ariëns had zich (en 'zijn' vereniging) namelijk verplicht om de arbeiders die door de fabrikanten waren 'uitgesloten' naar aanleiding van de staking, te ondersteunen totdat ze een nieuwe werkkring hadden gevonden.

4 De stellingen vanwaaruit Ariëns in de jaren negentig verder heeft moeten opereren, waren sedert de staking van 1890 betrokken. Op de bijzonderheden hiervan wordt in deze inleiding niet nader ingegaan. Als het goed is, spreken de documenten in dit boek voor zich; deze zijn er immers juist ook op geselecteerd om dit complexe samenspel van sociale krachten en tegenkrachten te laten zien.

5 Paus Leo XIII betuigde openlijke adhesie aan deze conferentie. De sociale ontwikkelingen in Duitsland trokken rond deze jaren sterk de aandacht van het buitenland, m.n. door de sociale wetgeving (o.m. de wet op de ouderdoms- en invaliditeitsverzekering uit 1889). Zowel de katholieken als de protestanten begonnen zich op sociaal gebied te organiseren (Volkverein für das katholische Deutschland en het eerste Evangelisch-sozialer Kongress, beide in 1890). Het in 1892 verschenen toneelstuk *Die Weber* van Gerhart Hauptmann, dat op historiserende wijze de ellendige sociale omstandigheden van de textielnijverheid behandelde, maakte ook internationaal furore.

6 Een internationaal socialistisch congres dat in 1889 te Parijs werd gehouden nam het besluit met ingang van 1 mei 1890 de eerste dag van de meimaand voortaan internationaal te vieren als 'Dag van de Arbeid'.

van dat jaar het derde internationale congres van vooraanstaande katholieken gehouden over dit onderwerp. Op 15 mei 1891 verscheen de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* waardoor de katholieke actie op sociaal gebied met het hoogste gezag werd gesanctioneerd en gestimuleerd.

In Nederland deed zich om dezelfde tijd een sociale omslag voor. Als uitvloeisel van de arbeidsenquête van 1887 had de (katholieke) minister van justitie G.L.M.H. Ruys de Beerenbroeck in 1889 bij de Tweede Kamer een Arbeidswet ingediend, die met bijna algemene stemmen was aanvaard en het volgende jaar reeds in werking trad. Hoe bescheiden ook in verhouding tot de omvang van het probleem, deze wet bracht een ommekeer teweeg in de houding ten opzichte van het sociale vraagstuk, bij leiders en lijders.¹ In januari 1890 werd bovendien de 'Staatscommissie van Arbeidsenquête' benoemd, die tot taak kreeg om het afgebroken werk van de commissie uit 1887 voort te zetten. Eind 1891 werd in Amsterdam het Christelijk-Sociaal Congres gehouden, dat een gewijzigde sociale stellingname aan protestantse zijde liet zien.

Deze bewogen jaren tussen 1889 en 1891 brachten voor Ariëns de doorbraak naar zijn sociale werkzaamheid. Niet alleen uit de genoemde ontwikkelingen kon hij afleiden de juiste weg te zijn ingeslagen, maar ook bevestigde de aartsbisschop zijn initiatieven. Het voor clericale begrippen van toen beste bewijs van "blanco-crediet"? schonk Snickers aan Ariëns door hem een flinke financiële gift ten bate van de arbeidersvereniging ter beschikking te stellen. Ook verleende hij in het najaar van 1890 zijn bisschoppelijke goedkeuring aan de vereniging. Met de benoeming van Ariëns tot 'geestelijk adviseur' riep hij tevens - al dan niet bedoeld - een nieuwe functie in het leven } Ariëns had min of meer de primeur van een 'ambt' dat even

Vgl. Th. van Tijn, 'De sociale bewegingen van 1876 tot 1887', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl 13 (1978), p. 99.

2 Vgl. M.J. Schröder, 'De verhouding tussen Ariëns en Schaepman', in: *Memokeeks*, cahier 7, p. 70-73.

3 In een vraaggesprek van later datum over de ontstaansgeschiedenis van de katholieke arbeidersbeweging in Twente heeft Ariëns op de vraag "Werd u directeur of adviseur van de arbeidersvereniging?" geantwoord: "Ik werd geestelijk adviseur, dank zij mgr. Snickers. Ik vroeg aan de werklieden (de voornaamsten, waarschijnlijk Winkels en Geerdink) wat zij liever hadden een geestelijke of een arbeider als president. Antwoord: een geestelijke. Ik besprak het met mgr. Snickers. 'Hoe hebben ze het in Holland?' vroeg deze. 'Een geestelijk adviseur'. 'Dan moeten wij dat hier ook zo maken.' Ik poneerde wat de werklieden hadden gezegd. Dat kan misschien nu met u zo wezen, maar de leden willen op den duur niet onder geestelijken staan. Schaepman en ik hadden beide de praeses van de Gezellenvereniging in het hoofd. Toen ik Schaepman mededeelde wat monseigneur gezegd had, ging deze er direct mee akkoord." Vgl. Antwoorden op vragen van G.J.A. Budde, in: *Archief Ariëns*, nr. 1867. Met 'Holland' doelde aartsbisschop Snickers, die voorheen bisschop van Haarlem was geweest, op de Nederlandse RK Volksbond. Bij de verlening van zijn goedkeuring aan de Volksbond had Bottemanne, de opvolger van Snickers als bisschop van Haarlem, "tevens een geestelijken raadsman aan het bestuur toegevoegd." Vgl. *De Tijd*, 19 juni

omstreden als uniek zou worden in de (kerk)geschiedenis. Voor de complexe positie van een priester in het sociaal-politieke krachtenveld van Nederland is deze functie van historische betekenis geworden. De Utrechtse aartsbisschop gaf met deze benoeming van een geestelijk adviseur blijk van een opmerkelijk inzicht in de 'leidinggevende behoeften' van de ontluikende katholiek-sociale beweging: enerzijds werd een directe clericale bevoogding naar het model van de Duitse 'Arbeiterpräses' vermeden, terwijl anderzijds de hiërarchie een doeltreffend middel tot beheersing van katholieke organisaties in handen kreeg. Ariëns was het prototype van deze moderne priesterfiguur, die herder en schaap (met vijf poten liefst) tegelijk moest zijn; wat de geestelijk adviseur in het katholieke leven van Nederland is geworden, is in hoge mate gemodelleerd naar het (flexibele) Enschedese vóórbeeld.

Bisschoppelijke steun voor zijn sociale pioniersarbeid onder de parochianen kon Ariëns overigens opperbest gebruiken, want de oude pastoor Meurkens vond de nieuwigheden van zijn roerige kapelaan maar verontrustend. Na het 'succes' van de staking werd de verwijdering tussen de deken en zijn jongste kapelaan met de dag groter, toen deze laatste onvermoeibaar doorging op de ingeslagen weg van de arbeidersbeweging. De benoeming tot - weliswaar maar adviseur en niet tot directeur of president van de vereniging gaf Ariëns toch een 'officiële' opdracht om verder te gaan. Met deze benoeming op zak begon hij in het najaar van 1890 de arbeiders systematisch te organiseren: naast de vereniging was een vakbond nodig die alle katholieke arbeiders zou omvatten, dan een eigen gebouw, vervolgens het stichten van een eigen blad, en het vormen van een kern van bestuurders die de beweging moesten leiden.

De ervaring van de staking bij Ter Kuile en Morsman had Ariëns doen inzien, dat de arbeiders eerst en vooral ook een krachtige vakorganisatie nodig hadden. De crisis van het neutrale 'Vooruit' ten gevolge van de stakingsafloop had een vacuüm veroorzaakt waarvan voorspoedig gebruik gemaakt kon worden. Door een reeks voordrachten wees Ariëns de leden van de arbeiders vereniging op de noodzaak om een eigen katholieke vakbond op te richten. De geestelijke en culturele doelstellingen van de vereniging hadden te weinig bindende kracht om de arbeiders massaal en blijvend te organiseren. Daarvoor was een behartiging van de sociaal-economische belangen nodig. Ariëns wilde met een vakbond vooral ook bereiken dat de "niet-fijn katholieken, maar toch antisocialistisch denkenden in de roomse linie werden gebracht."]

11

1888. Het is niet duidelijk of het hier een incidentele aanwijzing (i.c. L.CL. Eygenraam) als raadsman betreft.

V gl. Antwoorden op vragen van G.J.A. Budde, in: *Archief Ariëns*, nr. 1867.

Op 14 januari 1891 lanceerde hij het plan voor de oprichting van de R.K. Twentse Fabrieksarbeidersbond. Al spoedig bleek de bond een succes, zelfs zodanig dat zijn snelle groei ten koste ging van de arbeidersvereniging. Voorzichtig heeft Ariëns getracht deze ontwikkeling bij te sturen door de arbeiders zo goed mogelijk te overtuigen, dat ze "een dubbele hefboom" nodig hadden. Hoewel hij dus op zijn hoede was voor ongewenste nevenwerkingen, strookt een voorstelling van zaken als zou de toeloop naar de bond "tot verdriet van Ariëns" hebben plaatsgevonden.' niet met het door hem bepleite en gevoerde beleid.

Door de plotselinge dood van deken Meurkens, op 16 maart 1891, was de grootste hinderpaal voor Ariëns' daden drift weggenomen. Van toen af kon hij zich ongeremd toeleggen op een verbreiding van de bonden over de andere Twentse fabrieksplaatsen, alsmede op de verdere opbouw van de vereniging. Omdat in die tijd een organisatie die wat wilde voorstellen over een eigen gebouw diende te beschikken, richtte hij in het voorjaar en de zomer van 1891 de volle aandacht hierop.² Schaepman zelf kwam het nieuwe gebouw openen bij de viering van de tweede verjaardag van de R.K. Arbeidersvereniging. Op instigatie van rector Sloet bood Bruggeman bij deze gelegenheid aan een blad voor de katholieke arbeidersbeweging te drukken, indien Ariëns de redactie op zich zou nemen.

Aan de verbreiding van de beweging kon zo'n blad veel bijdragen, maar eerst moesten nog meer geesten ervoor rijp gemaakt worden; de grootste schuchterheid bij de arbeiders, en de ergste argwaan bij de leidinggevende katholieken moesten overwonnen worden. De encycliek *Rerum Novarum* kwam voor Ariëns als een 'licht uit de hemel',³ een aanmoediging en legitimatie tegelijk van de kant van het hoogste kerkelijke gezag. Door woord en geschrift verbreidde Ariëns in deze jaren de sociale gedachte, niet alleen in Twente, maar door heel katholiek Nederland; uit zijn toespraken en brieven vonkte het vuur van een gedrevene. In Enschede zelf modelleerde hij intussen het patroon van de beweging. Door een netwerk van organisaties en instellingen - ondersteuningsfonds, spaarkas, bibliotheek, harmonie, toneelgezelschap, patronaat - moesten zoveel mogelijk belangen van de arbeiders worden behartigd. In het bijzonder hun religieus-zedelijke leven diende beschermd te worden tegen de gevaren die de arbeiders vooral in fabriek en kroeg bedreigden. Van levensbelang voor

Vgl. Harmsen, Perry, Van Gelder, *Mens-en-werk*, p. 62. Volgens eigen getuigenis van Ariëns heeft de "vakvereenigingsidee (...) van stond af aan heel natuurlijk de beweging in Enschede bezield." Vgl. Antwoorden op vragen van G.J.A. Budde, in: *Archief Ariëns*, nr. 1867.

2 Op 29 april 1891 werd de bouw aanbesteed van het latere gebouw Tivoli aan de Oldenzaalse straat in Enschede.

3 'Lumen in coelo' (licht aan de hemel) was de spreuk waarmee in de voorspellingen van Malachias het pontificaat van paus Leo XIII werd aangeduid. Deze spreuk is reeds bij zijn leven veelvuldig op Leo XIII toegepast om zijn 'verlichte' beleid te karakteriseren.

de beweging was de vorming van een arbeiderselite, waarvoor in de zomer van 1892 'de Kern' werd opgericht, een kaderclub bestaande uit de bestuurders van de afzonderlijke organisaties of speciaal uitverkoren leden en uit enkele burgers.

Tussendoor bereidde Ariëns ook de uitgave van het blad voor de katholieke arbeiders voor. Hij zag nogal op tegen het vele extra werk dat dit nieuwe initiatief zou vragen, maar dit bezwaar werd al gauw overwonnen door de uitdaging van het socialistische blad *Recht door Zee* dat sedert het najaar van 1891 als 'Orgaan gewijd aan de belangen van de verdrukten en de miskenden' onder de Twentse arbeidersbevolking werd verspreid. In januari 1893 verscheen het eerste nummer van *De Katholieke Werkman*. Vooral ook door de redactionele inspanningen van Ariëns ontwikkelde dit 'Maandblad voor de R.K. Werklieden-Vereenigingen in Overijse!' zich weldra tot een blad van niveau, dat ook buiten de katholieke kring de aandacht trok, o.a. van de kant van Troelstra. Toen op 1 oktober 1893 de 'Diocesane Bond van R.K. Werkliedenverenigingen in het aartsbisdom Utrecht' werd opgericht, besloot men niet alleen dit blad tot orgaan te nemen, maar ook om het in een weekblad om te zetten met ingang van de tweede jaargang.

Met de oprichting van de Utrechtse Diocesane Bond kreeg de katholieke arbeidersbeweging, die op dat ogenblik nog op zoek was naar de juiste organisatievormen een weg gewezen welke in hoge mate bepalend is geworden voor haar verdere ontwikkeling. Dat niemand minder dan Schaepman zelf tot geestelijk adviseur van de Utrechtse bond werd benoemd, was geen toeval en al evenmin een louter eerbewijs aan de jonge beweging. Welbewust had Schaepman, die zelf de statuten van de Diocesane Bond had helpen opstellen, zich dit adviseurschap bij de aartsbisschop toegeëigend, tot niet geringe schrik van Ariëns die "met zijn blanco-crediet tot nu toe de facto de bondsadviseur was geweest".¹ Deze functie gaf Schaepman namelijk de gelegenheid ook de 'concurrentie' uit het Haarlemse bisdom effectiever te bestrijden. De sigarenwinkelier *W.C.I. Passtoors* had in 1888 in Amsterdam de 'Nederlandsche R.K. Volksbond' opgericht. De aanvankelijk plaatselijke organisatie van werklieden en kleine burgerij vond weldra navolging in andere steden, eerst alleen in het bisdom Haarlem maar na enkele jaren ook elders. De nationale aspiraties van de Volksbond vonden echter geen genade bij Schaepman; integendeel, de Utrechtse bond moest ervoor zorgen dat de Haarlemse expansie waar mogelijk beperkt werd.²

¹ Vgl. Schröder. 'Ariëns en Schaepman'. p. 71-72; Antwoorden op vragen van G.J.A. Budde, in: *Archief Ariëns*, nr. 1867.

² W.G. Ubink. 'De kerkelijke overheid en het ontstaan van de katholieke arbeidersorganisaties in Nederland (1868-1903)', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 1973, p. 50-65. Voor de achtergronden van de Utrechtse en Haarlemse clericale twisten, die van (kerk)politieke

Als principieel punt van verschil tussen beide organisaties voerde Schaepman aan, dat de Volksbond uit arbeiders en burgerij bestond, terwijl het in Utrecht om zuivere werklieden verenigingen ging. Ariëns was het in beginsel met dit standpunt eens, maar stelde zich in de praktijk op een soepeler standpunt; indien door omstandigheden een Volksbond meer geboden was, met name in kleinere plaatsen, vond hij dit beter dan niets, al was het maar om verkwisting van krachten te voorkomen. De bondsadviseur ergerde zich echter meer en meer aan dit - zijns inziens - halfslachtige 'aanpappen' van de Enschedese kapelaan. Van de weeromstuit pleitte Schaepman des te nadrukkelijker voor het zuiver houden van de arbeidersverenigingen, met gebruikmaking evenwel van niet altijd even zuivere (kerk)politieke argumenten. Al te gemakkelijk is op grond van deze 'taktische' tegenstellingen verondersteld, dat hij een vooruitstrevender standpunt zou hebben aangehangen op het stuk van de arbeidersbeweging dan Ariëns. Met betrekking tot de - hierna nog te bespreken - zo vitale kwestie van de plaats van de vakorganisaties heeft Schaepman in vergelijking met Ariëns bovendien een houding aangenomen, die het weinig rechtvaardigt hem uit te roepen tot kampioen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland.' De weinig vleierende uitlatingen over de katholieke arbeiders en hun organisatiezin die Schaepman zich bij gelegenheid veroorloofde.² doen hem evenmin meteen in aanmerking komen voor deze eretitel.

Op de katholieke arbeidersbeweging heeft de strijd tussen Utrecht en Haarlem, tussen Volksbonden en Werkliedenverenigingen al in een vroeg stadium een zware kerkelijke hypotheek om niet te zeggen clericale doem gelegd. Schaepman verlangde van Ariëns onvoorwaardelijke steun in de strijd tegen de "Haarlernietische" Volksbond, omdat "de eer van ons aartsbisdom en de arbeiderskwestie" op het spel stonden.³ De kwestie heeft veel energie doen verspillen en zelfs uiteindelijk tot scherpe persoonlijke tegenstellingen tussen Schaepman en Ariëns geleid. Niet in de laatste plaats is ten gevolge van dit conflict een voortijdig einde gekomen aan de loopbaan

??

oorsprong waren en waarin Schaepman een hoofdrol speelde, kan worden verwezen naar de biografieën van Schaepman.

In het bijzonder Veltman en Van de Pas hebben in hun publicaties Schaepman op een voetstuk geplaatst, hierin krachtig geassisteerd door *I.G. van Schaik*. Beide auteurs vertegenwoordigden de standsorganisatorische richting in de katholieke arbeidersbeweging, en meer speciaal nog de Utrechtse tak. Van Schaik was de tweede opvolger van Schaepman als geestelijk adviseur van de Utrechtse Diocesane Bond.

² Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, o.m. Documenten 113 n. 5, en 131 n. 8.

³ Van Seggelen, p. 69-73. De ware motieven, achtergronden en toedracht van de tegenstellingen zijn nimmer achterhaald. Het 'raadsel van Rijsenburg' zal uitermate moeilijk te ontwarren zijn, omdat Schaepman zijn persoonlijke nalatenschap bij testamentaire beschikking heeft laten vernietigen. Dit is des te meer te betreuren, omdat we in deze kwestie - afgezien van de persoonlijke vertroebelingen (Schaepman kon Passtoors niet uitstaan) - te doen hebben met kernmomenten uit de geschiedenis van katholiek Nederland, zowel in kerkpolitiek als sociaal-politiek opzicht.

van Ariëns als sociale voorman.

Consolidatie en crisis, 1894-1898

Na de pioniersjaren waarin de grondslagen werden gelegd voor een katholieke arbeidersbeweging, kwam Ariëns vanaf 1894 voor een fase van consolidatie en uitbouw te staan. Deze fase zou echter tegelijk een heftige crisis met zich meebrengen. Zowel voor Ariëns zelf als voor de beweging, en niet het minst voor hun beider verhouding, zijn de jaren van 1894 tot 1898 van richtingbepalende betekenis geweest. Deze ontwikkelingen staan niet op zichzelf, maar maken deel uit van een algemeen proces van gisting in de Nederlandse samenleving in heel de jaren negentig van de vorige eeuw. Zuurdesem van dit proces zijn de arbeiders, want veel wat tot dan roerloos en zelfs onaanraakbaar had geschieden kwam door hen in deze jaren in beweging. Anders dan in de jaren tachtig, toen het sociale engagement slechts het werk van een exclusieve voorhoede was, mocht het arbeidersvraagstuk zich in de jaren negentig in een ruimere publieke gunst verheugen. De uitgebreide gegevens van de tweede arbeidsenquête, die in 1894 gepubliceerd werden, droegen hiertoe niet weinig bij.

Naast de economische hausse die zich in deze jaren begon af te tekenen, werkte ook de politieke conjunctuur mee ten voordele van een sociale koersbepaling. De politieke wind draaide naar een gunstige hoek en bracht geleidelijk een klimaat waarin de sociale wetgeving kon gedijen. Na de reeds genoemde Arbeidswet van 1890 kwam er in 1895 een Veiligheidswet en in 1897 een wet op de Kamers van Arbeid. Voorts kwamen de volkshuisvesting en de pensionering binnen het politieke aandachtsveld. Van de veranderende staatsopvattingen gaven ook de belastingherformingen en de invoering van dienstplicht en leerplicht blijk. Het duidelijkst kwamen de politieke verschuivingen aan het licht op het gebied van het kiesrecht. Door de grondwetsherziening van 1887 werden ruimere mogelijkheden geboden, waarvan met name de radicaal-liberalen en de parlementair-socialisten maar ook gereformeerden en katholieken gebruik wensten te maken. In de arbeiderskwartieren rook men voor het eerst politieke kansen. De verkiezingen van 1894 en 1897, die in het teken van een nieuwe kieswet stonden, waren dan ook ongekend levendig.

De beweeglijke Ariëns voelde zich in zijn element in de bruisende jaren van 1894 tot 1898. Het is de vruchtbaarste periode uit zijn leven, niet vanwege de behaalde successen maar wel door wat hij toen ondernomen heeft als organisator, bestuurder, redacteur, propagandist. Zowel geografisch als inhoudelijk breidde hij zijn werkkterrein nog aanzienlijk uit buiten Twente en buiten de arbeidersbeweging. Over heel Nederland begon hij uit te zwerven om zijn ideeën en werk te verbreiden, om steun

en medewerking te verwerven (niet het laatst ook in financieel opzicht) voor telkens weer nieuwe initiatieven. Dat hij met al deze activiteiten naast zijn normale pastorale dagtaak zijn krachten aan het slopen was, bleek door een paar lichamelijke inzinkingen. Deze konden zijn dadendrift echter slechts kortstondig wat afremmen. "Vooruit, vooruit, altijd maar vooruit" riep hij de arbeiders en andere toehoorders herhaaldelijk toe en schreef hij regelmatig aan zijn vrienden, om zichzelf en iedereen verder aan te sporen.

De eerste zorg gold de uitbreiding en vooral versterking van de arbeidersbeweging in Twente. Daarbij deed zich een probleem voor dat een zware wissel zou trekken op de toekomst van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland: de verhouding tussen vak- en standsorganisatie. De vakbonden waren in de voorafgaande jaren veel voorspoediger gegroeid dan de arbeidersverenigingen (d.w.z. standsorganisaties). Behalve dat veel arbeiders zich (vanzelf) meer aangesproken voelden door de materiële belangenbehartiging van de kant van de vakbonden dan door de geestelijke en culturele doelstellingen van de arbeidersverenigingen, was de groei ook begunstigd door de houding van diverse pastoors. Omdat voor vakbonden geen geestelijke adviseurs nodig waren, hoefden zij zich hiermee ook niet in te laten. Een eigen gebouw was ook niet nodig zoals bij een vereniging. Op deze manier konden zij hun 'pastorale neutraliteit' bewaren en daarmee tevens een mogelijke haard van onrust uit de parochie weren.

De verhouding tussen vak- en standsorganisaties was in oorsprong geen principeel vraagstuk voortkomend uit een of ander kerkelijk leerstellig beginsel, maar een vrije kwestie. Aan die oorspronkelijke vrijheid kwam met de oprichting van de Utrechtse diocesane bond van werklieden verenigingen een einde. Bondsadviseur Schaepman eiste namelijk dat de katholieke vakbonden aan de werkliedenverenigingen werden gekoppeld: een lid van een vakbond moest ook lid van de arbeidersvereniging zijn. Door deze verplichte koppeling werd een kunstmatige tegenstelling tussen beide organisatievormen in het leven geroepen, die in de visie van Ariëns elkaar juist behoorden aan te vullen, maar dan op vrijwillige basis. Organisatorisch en inhoudelijk stonden de 'verenigingen' veel dichterbij de kerk dan de 'bonden', zodat de arbeiders terecht moesten vrezen dat hun sociaal-economische belangen ondergeschikt zouden worden gemaakt aan kerkelijke belangen. Nog afgezien van de felle kritiek die de katholieke arbeidersorganisaties van buiten te verduren hadden, omdat zij voor kerkelijke mantelorganisaties doorgingen, werkte de koppeling naar binnen toe erg ongunstig uit door de organisatorische verlamming en ideologische verharding die het gevolg waren van Schaepmans tussenkomst. Voor binnen- en buitenwacht was een onuitputtelijke bron van twisten aangeboord.

Hoe dienden kwantiteit en kwaliteit zich organisatorisch tot elkaar te verhouden? Voor deze steeds wederkerende vraag van massa en kern zocht Ariëns in de gegeven omstandigheden de best mogelijke oplossing. Zoals we hiervoor al gezien hebben wenste hij in de arbeiders verenigingen "eerste-klas-katholieken" te verzamelen en verder te vormen, terwijl hij met de vakbonden ook de talrijke "halve roomschen" wilde bereiken. Vanaf 1894 kreeg hij de kans om als redacteur van *De Katholieke Werkman* zijn opvattingen uit te dragen in het weekblad van de Diocesane Bond. Wat hij in talrijke toespraken al had uiteengezet kon hij nu voor een veel ruimer publiek wekelijks verkondigen. Kenmerkend voor het belang dat Ariëns hechtte aan de nieuw geboden mogelijkheid is de reeks principiële artikelen over het viervoudige maatschappelijke doel van de katholieke arbeidersbeweging - volksorganisatie, volkswelvaart, volksontwikkeling, volksinvloed, volkswelvaart - waarmee hij het weekblad in de eerste maanden van 1894 opende. Later in het jaar voegde hij hier nog een serie artikelen aan toe over de vier zedelijke grondslagen - arbeidzaamheid, spaarzaamheid, matigheid, zedelijkheid - waarop de beweging behoorde te rusten.¹ Nog slechts enkele malen heeft hij zich tot een serie artikelen van programmatische aard gezet, in 1896 over 'de nieuwe koers' met betrekking tot productiefgenootschappen en in 1898 over de 'economische wanverhouding en hare genezing volgens de encycliciek'.² Voor het overige schreef hij vooral over actuele ontwikkelingen, reagerend op binnen- en buitenlandse gebeurtenissen van de voorbije week. Een vast bestanddeel van het blad vormde in deze jaren de rubriek 'Van de overzij', waarin hij vurig polemiseerde met de socialistische 'concurrentie'. De uiteenzettingen met de overkant, speciaal met de overbuur *Recht door Zee*, namen ook elders in *De Katholieke Werkman* een ruime plaats in.

Vanaf april 1896 kreeg Ariëns nog een tweede blad te redigeren toen hij met *De Kruisbanier* maandelijks de Nederlandse katholieken ten strijde riep tegen het alcoholisme. In latere jaren is deze 'nieuwe kruistocht' een eigen koers gaan volgen, maar hij is voortgekomen uit de arbeidersbeweging. Al in een vroeg stadium had Ariëns opgemerkt, dat het misbruik van sterke drank in Twente gevaarlijk verbreid was.³ Maar hij verbond er toen nog geen consequenties aan voor de arbeidersbeweging; zelfs probeerde hij in het eerste jaar leden te winnen voor de RK. Arbeiders-

De Katholieke Werkman, 26 jan., 2 febr., 17 febr., 9 maart, 22 juni, 13 juli, 24 aug., 28 sept. 1894 en 11 jan. 1895. Hoe wezenlijk Ariëns deze artikelen achtte, bleek behalve uit zijn suggestie om deze in een eventuele bloemlezing op te nemen (vgl. *De Katholieke Werkman*, 3 juni 1898), met name hieruit, dat hij deze kernbegrippen regelmatig liet afdrukken, hetzij als afsluiting van een artikel (bij voorbeeld *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 73), hetzij op een opvallende plaats bij wijze van motto (vgl. Afbeelding op p. 333).

² Y gl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Documenten 112 en 158.

³ Y gl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 1.

vereniging door in eigen persoon bier rond te delen op vergaderingen.¹ In het midden latend of hij hier met oorzaak dan wel gevolg te doen had, al werkende drong het steeds meer tot hem door, dat een oplossing van het sociale vraagstuk niet mogelijk zou blijken zonder dat ook het alcoholisme zou worden aangepakt. Juist in katholieke kring had hij hierbij tal van weerstanden te overwinnen. Het 'schaepmannetje' - de paar borrels daags die Schaepman in 1881 bij de invoering van de Drankwet had gezegd "elke werkman te gunnen" - was intussen spreekwoordelijk geworden voor de roomse laksheid op dit punt. Ariëns begon echter tegen deze stroom van drankmisbruik op te roeien. Steeds vaker en met steeds meer nadruk predikte hij de matigheid, in toespraken, in artikelen en in persoonlijke gesprekken; deze deugd was immers de onmisbare voorwaarde voor het leggen van zedelijke grondslagen van de arbeidersbeweging.

Bij wijze van verrassing vond Ariëns' bezorgde roepen gehoor: drie arbeiders boden hem bij gelegenheid van zijn koperen priesterjubileum in februari 1895 als strikt persoonlijk "offer" aan, voortaan geen alcohol meer te zullen drinken. Ariëns benutte de gelegenheid om zijn "droom van een groot katholiek Matigheidsgenootschap voor Nederland" in vervulling te doen gaan.² Bij de drie van het eerste uur sloot zich weldra een groep medestrijders aan, die zich verenigden in een Kruisverbond onder aanvoering van de Enschedese kapelaan. Deze riep een zelfstandige vereniging van drankbestrijders naast de arbeidersorganisaties in het leven, omdat het een zaak betrof die niet slechts de arbeiders aanging maar alle katholieken van Nederland. Deze lagen op dit gebied toch al ver achter bij hun niet-katholieke landgenoten, in organisatorisch opzicht alleen al meer dan een halve eeuw. Met het Kruisverbond en met *De Kruisbanier* als bijbehorende wekroep, met een Mariavereniging voor vrouwelijke drankbestrijdsters en een Sint Annavereniging voor jeugdige kruisridders tegen koning Alcohol, kon Ariëns zijn organisatiedrift voortaan (ook) op dit gebied uitleven.³

Eind 1894 kreeg hij - onvoorzien weliswaar - de kans om nog een sociale droom te verwezenlijken. Bij de Firma D. Jordaan en Zonen te Haaksbergen was in oktober

V gl. H. Verveld, 'Vriend der arbeiders', in: *Twentsche Courant*, 5 aug. 1938. De protestantse geheelonthouder Verveld waarschuwde Ariëns toen reeds voor extra 'verlokkingen' van de drank, waaraan de arbeidersbevolking immers al genoeg bloot stond.

2 Brief van Ariëns aan Gisbert Brom (27 febr. 1895), in: *Archief Gisbert Brom*, nr. 5.

3 De jeugdige Gerard Brom, Ariëns' vroegrijpe medestrijder in 'de nieuwe kruistocht' tegen de drankduivel, heeft al in 1909 de 'Drankweergeschiedenis van Rooms Nederland, 1895-1907' geschreven. Meer nog dan een historisch epos was het een vlammend 'j' accuse' tegen de roomse nalatigheid en een hartstochtelijk pleidooi voor Ariëns, wiens naam inmiddels verbonden was aan een fonds voor de drankbestrijding. Vgl. Gerard Brom, *De Nieuwe Kruistocht. Drankweergeschiedenis van Rooms Nederland, 1895-1907*. Helmond 1909. Vgl. ook Brom, I, p. 427-481.

een arbeidsconflict uitgebroken, waardoor 41 arbeiders - overwegend oudere en zwakkere - op straat kwamen te staan. Ariëns had de R.K. Katoenbewerkerbond van stakingsacties afgehouden, tegen de wil van het bestuur in, wat hij veel later openlijk als een fout erkende.' Om de slachtoffers van het conflict toch weer aan werk te helpen gaf hij uitvoering aan het ideaal van een 'productiefgenootschap', dat de Mainzer bisschop Von Ketteler in diens boek *Die Arbeiterfrage und das Christentum* (1864) had gelanceerd als (katholieke) oplossing van het sociale vraagstuk. Op 14 december 1894 al had Ariëns de materiële en financiële middelen rond om in de voormalige R.K. pastorie van Haaksbergen te starten met de vennootschap De Eendracht. De benaming 'textielfabriek' zou veel te groots zijn voor deze handweverij op coöperatieve basis, die bedrijfseconomisch gezien in geen enkel opzicht met moderne fabrieken kon concurreren. In geen andere onderneming heeft Ariëns zoveel energie gestoken als in dit experiment, dat moest aantonen hoe een christelijk geordende maatschappij kon worden gerealiseerd als alternatief van zowel kapitalisme als socialisme.

De Haaksbergse productie-coöperatie was een van de vele proefnemingen met bedrijven die in eigen beheer van arbeiders aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw zijn opgezet in binnen- en buitenland, maar die ook zo goed als allemaal op een mislukking zijn uitgelopen. De Eendracht vormde op deze regel geen uitzondering. Ariëns kampte hier met precies dezelfde problemen als de 'productieve associaties' van socialistische huize: 1. een chronisch gebrek aan kapitaal, waardoor met name de noodzakelijke mechanisering en rationalisering achterwege bleef en het bedrijf bijgevolg in een ongunstige positie verkeerde tegenover de kapitalistische concurrentie; en 2. de al even chronische moeilijkheden bij de afzet en distributie van de producten.[?] Om deze problemen op te lossen stroopte en reisde de kapelaan in de wisselende rol van bedelaar en lapjeskoopman jarenlang heel (katholiek) Nederland af, totdat hij zich in 1901 gewonnen moest geven en een half jaar na zijn vertrek uit Enschede de weverij in Haaksbergen moest worden opgedoekt. Tot in lengte van jaren zou hij de harten van de Twentse arbeiders stelen met dit onvermoeibare sjouwen voor de Haaksbergse zaak. Maar naast bewondering zou hij ook verwondering oogsten door de even onbaatzuchtige als roekeloze liefde waarmee hij dit zorgenkind koesterde; zijn superieuren, zijn collegae, zijn (vermogende) vrienden en familieleden hielden geen hoge dunk over van de ondernemer Ariëns. De weerslag op de katholieke arbeidersbeweging kon niet uitblijven, niet eens zozeer vanwe-

¹ Antwoorden op vragen van G.J.A. Budde, in: *Archief Ariëns*, nr. 1867.

² F. Becker en J. Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer Kolonies en produktieve associaties in Nederland tussen 1901 en 1958* (Nijmegen 1976), p. 302-307. Vgl. ook Brom, I, p. 356-378.

ge de bevestiging van vooroordelen tegen de sociale beweging, maar veel meer nog omdat hij dusdanig door dit prestige-object in beslag werd genomen dat de andere arbeiders organisaties erbij inschoten.

Naast de oprichting van De Eendracht had de staking van 1894 bij de Firma Jordaan nog een andere uitwerking voor de arbeidersbeweging in Twente. Wat Ariëns steeds gevreesd had en waarom hij de katholieke fabrieksarbeidersbond ook verdere stakingsacties had ontraden, was toch gebeurd: vooral de katholieke arbeiders waren getroffen door ontslagen. Deze ervaring deed hem inzien, dat de katholieken alléén te zwak stonden. Weliswaar was de R.K. Twentse Fabrieksarbeidersbond eerder dat jaar gereorganiseerd om slagvaardiger te kunnen optreden, maar het arbeidsconflict in Haaksbergen had geleerd, dat samenwerking met de protestants-christelijke organisaties geboden was om een krachtige arbeidersvuist te kunnen maken tegen de werkgevers. Mede door toedoen van Ariëns kwam het in de volgende jaren tot een herschikking van de katholieke en protestantse vakorganisaties in Twente. Een eerste vorm van interconfessionele samenwerking kwam tot stand door de Enschedese Arbeidsraad voor de Katoenindustrie, in de oprichting waarvan Ariëns mede de hand had gehad. In deze 'Kamer van Arbeid', die bestond uit een afdeling voor werkgevers en een afdeling voor werknemers, vormden de vertegenwoordigers van de protestantschristelijke en de katholieke arbeiders één gezamenlijke sectie.¹ In de loop van 1895 kwamen er besprekingen op gang tussen vertegenwoordigers van de afdelingen van de R.K. Twentse katoenbewerdersbond, Verzoeningsbond, Patrimonium en 'Steunt Elkander', wat op 15 september van dat jaar resulteerde in het besluit tot oprichting van een federatief samenwerkingsverband onder de naam Unitas. Een jaar later vond de formele oprichting van de eerste interconfessionele vakbond in Nederland plaats. In de aangrenzende Duitse textielindustrie, waarop Ariëns zich bij voorkeur oriënteerde, hadden terzelfdertijd soortgelijke ontwikkelingen plaats in de richting van interconfessionele vakverenigingen.

Ondanks de tamelijk losse samenwerkingsvorm en de interne meningsverschillen over centralisatie en weerstandskas ontwikkelde Unitas zich voorspoedig. De eerste grote vuurproef liet echter niet lang op zich wachten. In de zomer van 1897 brak in Almelo weer een loonstrijd uit. Door eensgezind optreden van de plaatselijke arbeidersorganisaties - zowel confessionele als socialistische - kon een goed deel van de grieven worden weggenomen en aldus de arbeidsrust zo goed als hersteld worden. Bij de Firma Hedeman laaide echter in september opnieuw een conflict op. De sta-

¹ De socialisten hadden geen zitting in de Arbeidsraad. Vgl. Grobben, in: *Textiel-Historische Bijdragen*, nr. 12 (1970), p. 54-55; IJzerman, p. 75; Notulen van de Arbeidsraad voor de Katoenindustrie te Enschede 1895-1897, in: *Archief Unitas*.

king van de vaste arbeiders deed de werkgever naar het Twentse wapen van de 'uitsluiting' grijpen. Door deze ontwikkelingen raakte Unitas - en indirect ook Ariëns - betrokken in een heftig arbeidsconflict dat zou voortduren tot begin maart 1898.

Niet om de inzet maar wel om de gevolgen is deze staking van vóórstrekkende betekenis geweest voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Twente, maar ook daarbuiten. Op tenminste drie punten kan men de nawerking van deze staking bespeuren: 1. voor de verhouding tussen de confessionele vakbeweging enerzijds en de socialistische vakbeweging anderzijds, 2. voor de prille interconfessionele ontwikkelingen, 3. in het bijzonder ook voor de katholieke arbeidersbeweging.

Om met het laatste te beginnen, ten gevolge van de staking bij Hedeman is Ariëns op een zijspoor van het katholiek-sociaal emplacement gerangeerd. Mede hierdoor is een beslissende wissel getrokken op de toekomst van de arbeidersorganisaties, niet alleen omdat de baan werd vrij gemaakt voor een exclusief katholiek spoor, maar ook omdat de lading van de standsorganisatie van toen af voorrang kreeg boven die van de vakorganisatie. Voor Unitas braken moeilijke tijden aan. Als deze vakbond al serieuze interconfessionele levenskansen heeft gehad, dan leken deze in 1898 reeds zo goed als verkeken te zijn, hoewel de 'roomse exodus' uit Unitas pas in 1912 hoogwaardig werd bezegeld door een aartsbisschoppelijk bevel.

Voor de vroege geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging is de staking bij Hedeman ook interessant, omdat het een van de weinige zo niet de enige keer is geweest, dat confessionele en socialistische vakorganisaties gemeenschappelijk actie hebben gevoerd in een arbeidsconflict. Door de betrokken partijen is er serieus naar gestreefd om ondanks verschillen van inzicht de arbeidersbelangen gezamenlijk te verdedigen. Hoewel Ariëns niet rechtstreeks met de staking te maken had, heeft hij in deze moeizame samenwerkingsproef een hoofdrol gespeeld, als (officieus) raadsman van Unitas en als redacteur van *De Katholieke Werkman*. Hij was zich heel wel bewust van de belangen die op het spel stonden en van de risico's bij een mislukking van de proef. Hij voorzag dat deze staking voor tal van jaren van "invloed op de gehele Twentsche arbeidersbevolking" zou zijn, evenals indertijd de staking bij Ter Kuile en Morsman. Na afloop moest hij vaststellen dat de verhoudingen voor lange tijd grondig bedorven waren.?

1 Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Documenten 152 en 157.

2 Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 157. De frustraties en verbittering waren des te groter naarmate men van dit arbeidsconflict een ommekeer in de sociale ontwikkeling had verwacht. Meer dan eens was tijdens de staking de verzuchting geslaakt: "Almeloo verloren, is alles verloren." Vgl. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 150.

De Hedeman-staking betekende - zoals gezegd - een keerpunt voor Ariëns' plaats in de katholieke arbeidersbeweging. De informele leiderspositie die hij binnen Unitas bekleedde was er aanzienlijk door verzwakt. Zijn ondoorzichtige en zelfs tegenstrijdige bemoeienissen hadden in de gelederen van de confessionele arbeidersbeweging spanningen veroorzaakt, bij de achterban maar ook bij (een deel van) de leiding. Ernstiger was echter nog, dat zijn kerkelijke 'rugdekking' was aangetast. Hij gaf enige maanden later zijn positie als redacteur van *De Katholieke Werkman* op, al dan niet vrijwillig, nadat hij in een viertal artikelen onder de schut se van de encycliek *Rerum Novarum* zijn gemoed had gelucht over de economische wanverhoudingen en zich daarbij een paar antikapitalistische termen had laten ontvallen die een socialist niet hadden misstaan. Op instigatie van Schaepman moest hij zich in Utrecht verantwoorden voor deze ontsparing. Daar had in 1895 na de dood van Snickers diens vroegere secretaris Van de Wetering de bisschopsstoel beklommen. Deze aartsbischop had minder op met de sociale bemoeienissen van de Enschedese kapelaan. Hij maande Ariëns tot terughoudendheid en legde hem voortaan een 'stakingsverbod' op.!

De Almelose gebeurtenissen en hun nasleep waren echter eerder uiting dan oorzaak van de crisis die Ariëns sinds en met name ook naar de zuidelijke provincies. Hierdoor raakte hij bij sociale conflicten buiten Twente betrokken, zoals in 1896 bij een felle staking in Maastricht. Het voorbeeld van de vakbond Unitas begon ook elders te trekken. Bewust zocht Ariëns bovendien naar een internationale verbreding van de christelijke (interconfessionele) vakbeweging, waarvoor hij contacten legde in België en Duitsland. Hetzelfde streefde hij na met zijn campagne voor de bestrijding van net alcoholisme.

Met deze schaalvergroting ging een interne verschuiving gepaard, waardoor de katholieke arbeidersbeweging in deze jaren van karakter begon te veranderen: zij ontwikkelde zich in de richting van een autonome sociale organisatie, die bijgevolg ook onafhankelijker stond ten opzichte van het kerkelijk gezag. De verordening van 1893 dat de vakorganisatie ondergeschikt was aan de standsorganisatie 'dreigde' in de praktijk een dode letter te worden, met name sinds de oprichting van Unitas. De snelle verbreding van de vakbeweging ging onmiskenbaar ten koste van de R.K. arbeiders- en werkliedenverenigingen. Welk standpunt Ariëns in deze principiële kwestie innam kwam duidelijker in daden tot uiting dan in woorden. Voorzover hij de structuurwijziging tijdig onderkende heeft hij in ieder geval geen serieuze pogingen gedaan om de ontwikkeling te keren; hij heeft deze integendeel zelfs sterk be-

vorderd met zijn aandeel in de oprichting van Unitas. Vanzelfsprekend was Schaepman als bondsadviseur van de RK. Werkliedenverenigingen (de standsorganisaties) met deze impliciete uitholling van zijn functie weinig ingenomen. Toen Ariëns in het kader van de beweging voor algemeen kiesrecht bovendien nog de politiek binnenhaalde in de arbeidersbeweging, althans deze er niet nadrukkelijk buiten hield, was de maat voor Schaepman vol. In de bewogen verkiezingsstrijd van 1897 gaven de katholieke arbeiders van Enschede blijk van een eigen politieke voorkeur, zeer tot ongenoegen van Schaepman, die de Enschedese adviseur hierop aankeek.¹

De toch al gedurig verslechterende relatie tussen Ariëns en Schaepman gleed sindsdien snel naar een dieptepunt. De kwestie-Hedeman deed de emmer overlopen. Behalve dat Ariëns in Almelo de grenzen van zijn slechts Enschedese bevoegdheid overschreed, opereerde hij bovendien nog in het kiesdistrict van Schaepman zelve. Niet zonder leedvermaak zag de bondsadviseur zijn 'rivaal' zich verstrikken in de Almeloze verwickelingen. Wel wetende dat de aartsbisschop ook allerm minst te spreken was over deze 'avonturen' van Ariëns, greep Schaepman de eerste de beste gelegenheid aan om het kerkelijk gezag te laten bewerkstelligen wat hem op eigen gezag als bondsadviseur niet was gelukt, de lastige kapelaan in Enschede op z'n plaats zetten.?

Achter de linies, 1898-1901

Met de kennelijke bedoeling zich terug te trekken uit de voorste linies van de arbeidersbeweging, liet Ariëns na de Almeloze affaire geruime tijd nauwelijks nog van zich horen en lezen op sociaal gebied, en al helemaal niet in het openbaar. Meer dan een jaar later kreeg hij echter te maken met een nasleep, die hoewel beperkt van duur en omvang toch duidelijk de crisis van de katholieke arbeidersbeweging bloot legde. In de zomer van 1899 haalde Jan Brinkhuis de dissidente Vlaamse priester Adolf Daens naar Twente om daar propaganda te maken voor de katholiek-democratische partij. Uit onvrede over het zijns inziens te slappe optreden van Unitas in de Hedeman-staking had Brinkhuis in maart 1898 deze vakbond en de RK. Arbeidersvereniging de rug toegekeerd. De wever Brinkhuis, een medestrijder van Ariëns van het eerste uur, wenste een arbeidersorganisatie in het leven te roepen, die weliswaar katholiek maar onafhankelijk van de kerk was en zich tevens bewust politiek opstelde.

De komst van priester Daens naar Twente zorgde voor de nodige (clericale) beroering. Door de oprichting van een christen-democratische partij die de heersende con-

1 VgJ. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Documenten 131 en 147.

2 VgL. *Bronnen katholieke arbeidersbeweging Nederland*, Document 159.